

**JosAnton Artze Harzabal:
inguruaren eragina poesiagintzan
(1969-1979)**

*JosAnton Artze Harzabal:
the influence of the environment on poetry
(1969-1979)*

Belen ORONOZ ANCHORDOQUI
Euskal Hizkuntza eta Literaturako Irakaslea

Jasotze data: 2020.02.12 Onartze data: 2020.03.16

LABURPENA

Aurreko alean (ikus *Egan* aldizkaria 2019 3/4) JosAnton Artzek *Harzabal* goitizena hartu zuen garaiko (1969-1979) ingurua eta poesiagintza deskribatu nituen. Ale honetan inguru horrek bere poesiagintzan nola eragin zuen aztertuko dut, hau da, batetik poetak orduan hartutako joera konprometituaren ezaugarriak identifikatuko ditut (testuinguru unibertsalagoan kokatzen zuten kontrakulturarenak eta gurean errotzen zuten euskal Kultur Frontearenak) eta, bestetik, ezaugarri esperimentalei erreparatuko diet (poesia konkretuaren bidetik).

Gako-hitzak: JosAnton Artze, *Harzabal*, euskal Kultur Frontea, kontrakultura, poesia esperimentalak.

ABSTRACT

In the previous issue (see *Egan* aldizkaria 2019 3/4), I described JosAnton Artze's environment and poetry when he adopted the pseudonym *Harzabal* (1969-1979). In this issue, I will investigate how that environment influences his poetry, that is, on the one hand, I will identify the characteristics related to his committed attitude (those that place him in the more universal context of counterculture and those that root him in our Basque Cultural Front) and, on the other hand, I will focus on the experimental characteristics of his poetry (of concrete poetry).

Keywords: JosAnton Artze, *Harzabal*, the Basque Cultural Front, counterculture, experimental poetry.

1. Inguruaren eragina olerki-liburuetan. 1.1. Kontrakulturaren arrastoa. 1.2. Berreskuratzea euskal Kultur Frontean. 1.3. Joera esperimentalak. 2. Laburbilduz. 3. Bibliografia

1. Inguruaren eragina olerki-liburuetan

Aldizkari honetako aurreko alean JosAnton Artze poetak *Harzabal* goitizena hautatu zuen garaian (1969-1979) bizi izan zuen ingurunea eta argitaratu zituen olerki-liburuen berri eman nuen (Ornoz, 2019, 3/4, 59-84. or.). Aipatu nuen moduan, 60ko hamarkadan gertakari aski bereziak izan ziren mundu mailan: Kubako iraultza (1959), Txinan Mao Zedongek eragindako Iraultza Kulturala (1964), Afrikan Neokolonialismoa eta independentzia saiakeren porrota (hamarkada osoan barrena) edota Parisko Maiatzeko Iraultza deiturikoa (1968), AEBk sortutako Vietnamgo gerratearen aurkako protestek izekia. Euskal Herrian garapen industrialak baserriak hirirako pausoa ekarri zuen, zenbait balore tradizionalen galerarekin eta erlijio krisiarekin. Erregimenak *25 urte bakean* bete zitueanean, errepresioa zertxobait “lasaitu” eta abertzaletasun berriaren sorrera bultzatu zen.

Jorge Oteizak euskal Kultur Fronte deitu izan zuena funtsezkoa izan zen; Oteizak hiru arlo bereizten zituen Frontean, hots, hiru eremu haue-
tan lan egin behar zen: artistikoan, unibertsitarioan eta erlijiosoan. Artzek arlo artistikoan kokatuko litzatekeen Ez Dok Amairu Kantagintza berriaren talde aitzindaritik egin zuen lan. Bestalde, lau olerki-liburu argitaratu zituen bakarka: *Isturitzetik Tolosan barru* (1969), *Laino guzien azpitik...* (1973), *Eta sasi guztien gainetik...* (1973) eta *Bide bazterrean hi eta ni kantari* (1979). Hauetaz gaindi, hainbat ikuskizunetan ere parte hartu zuen, nagusienak: *Baga, biga, higa* sentikaria (1969-1972) Ez Dok Amairurekin, *Ikimilikiliklik* bidekidekaria (1974-1978) Mikel Laboa eta Jesus Mari Artzerekin eta hamaika txalaparta saio zein grabazio Jesus Mari anaia-
rekin. *Hitez eta hotsez* (1979) ikuskizuna, berriz, bakarka egin zuen, lehen alditzat jotzen dena itxiaz.

Bigarren artikulua honetan ingurune horrek bere lehen aldiko olerki-liburuetan nola eragin zuen ikertuko dut; horretarako, inguruaren isla bi

ispiluetan bilatuko dut: konpromisoan eta esperimentazioan. Konpromisoaz ari naizela, mundu mailako mugimendu kontrakulturalaren ezaugarriak ikertu ditut batetik, Andrés López Ibarrondoren lana abiapuntu (1991); eta euskal Kultur Frontean lekutu zuten ezaugarriak, bestetik, Eugenio Arraiza ikertzaileak garaiko nazio-identitate berriaren eraikuntzan funtsezkotzat jo dituen nortasun-ezaugarrietan oinarrituta (Arraiza, Apodaka & Odriozola, 2007, 240-250. or.). Esperimentazioa ikertzeko orduan, zentzumenetan oinarritzea erabaki dut: ikus-poesia, entzun-poesia eta ukimen-poesia. Hauek guztiak maiz elkarrekin nahasita datoz eta ez dira ez neurri, ez modu berean emango lehen aldiko lau liburuetan; hori hala izanik liburuok bereizita komentatuko ditut.

1.1. Kontrakulturaren arrastoa

1.1.1. Gizarte kapitalistaren hegemonia

Gizarte kapitalistaren etorrerak gizabanakoaren askatasuna galtzea ekarri zuen, bere egiturak biziraun zezan balio berriak ezarri baitzituen; gainera, gizakiari balio hauek bereak direla sinetsarazi zioten, bere “kateatzearen” kontzientziarik izan ez zezan. Erabat adierazgarria gertatzen da, *Isturitzetik Tolosan barru* liburuko *Itxuraldatze (66, abenduak 14)* olerkia, zeinetan Joxe protagonista sistematikoki zapaltzen duten; zapalketa bakoitza pairatu ostean abere batekin identifikatzen du poetak, aberetze horretan gero eta txikiagoa bilakatuaz: behia > zerria > ardia > oiloa eta, azkenik, txindurria. *Laino guzien azpitik...* liburuko Enekotxoren eraldaketan, berriz, aberetzearen sinbolismoa baliatu ordez, izendapena erabili zuen. Eneko ez dago ados bizitzea suertatu zaion munduarekin, baina ez du ezer egiten hura aldatzeko, eta koldartzen den heinean txikituz joango da, amaren magalean desagertu eta komuneko zulotik erortzeraino. Kritika zorrotza egingo dio jarrerara pasiboari, izenaren baliabidea ironikoki erabiliaz: “ENEKOTXO > ENEKO > IÑAKI > IÑAZIO > IGNACIO > DON-IGNACIO > SR DON IGNACIO > ISSIMOSSRDONIGNACIO > EXUSISSIMUS-DOMINEIGNACIUS”. Orduan eta txikiagoa, izendapena geroz eta jasoagoa.

Poeta beti gizartean ahulenak direnen alde egongo da: adimen urritasuna dutenak, eroak, emakumeak, haurrak... Eta geldotasunaren aurrean borrokatzea aldarrikatzen zuen, egoera aldatzen saiatzea: “galdu dute-nekin elkartuko naiz / bainan, ez / sekulan ez / jokatu ez duenarekin” (*Sasi guztien gainetik...*).

Kapitalismoaren funtsezko balioa dirua izango da. Gainera, badirudi maila sozialak mugiezinak direla, txiroak txiro izatera kondenatuta dau dela, edo aberatsek elkar babesten dutela estatusari eusteko. Umore eskatologikoa erabili zuen honakoan: “Portugaldar batek / honela hitzegin zidan behin: / - kakak diru egingo balu / gu, behartsuok, / ipurdian / zulorik / gabe / jaioko giñukek” (*Isturitzetik Tolosan barruko zandoina orrialdean*). “Goi estamentuetan” aberatsen ondoan Eliza, militarrek zein banketxeak egongo dira; hauen guztien makurkeriak ez du neurrik, haur baten malkoen aurrean ere ez dira hunkitzen: “bankuetxeak blai / bla / ur benedikatuz garbiak / bonbarderoak zai / zai / zai / olio sainduz engr / as /atu / ak / nork xukatuko ditu / haur horren malkoak?” (*Bide bazterrean hi eta ni kantariko f orrialdean*).

Eta hiria kapitalismoak ekarritako bizimoduaren ikurra bihurtu zen, kontsumismoaren gunea. Gogoratu Euskal Herrian hiriguneen industrializazioaren eraginez gertatu zen baserritik hirirako pausoa edota estatuko immigrazioa. Neurrigabeki eraiki zen eskulanari ostatu emateko eta jendea pilatzen zen Bilbo bezalako hirietan (*Isturitzetik Tolosan barruko Bilbo orrialdeko kea eta kedarra olerkian bizimodu berri hau azaldu zuen*). Donostiako espekulazioa ere kritikatu zuen *Laino guzien azpitik...* liburuan, udalak Miramar Jauregia erosi beharra edo Kursaal antzoki zaharra luxuzko hotel bilakatzea. Hiriak, bere etengabeko hazkunde itzelean ekarritako asfalto, hormigoi eta plastikoak izaki bizi oro ankerki azpian harapatu zituen: “laister zingurrientzako ere / ez dugu utziko lurrik; ormi-goi ta plartziku tartean / eratu beharko dute.” (*Isturitzetik Tolosan barruko gazte hiz orrialdean*). Itotze horretan, hirian bakarrik sentituko da gizakia, jendetzaren erdian hain bakarrik: “ez da / deserturik bakartienean ere / erein / jendez betetako hiri haundi hoietan / biltzen den bezalako / bakardaderik” (*Bide bazterrean hi eta ni kantari, i orrialdean*).

Hiriaren bestaldean, antzinako balioen adierazlea den baserria. Baserria ez da, noski, eraikin hutsa izango, gure identitatearen ikurra izango da, bizimodu baten adierazpide: lurrarekiko lotura, autokudeaketa, emakumea oinarri zuen familia-egituraketa, arbasoekiko errespetua, ahozko transmisio kulturala, eta abar. Gizarte eraldaketan baserria gutxieste salatu zuen, ohikoa zuen ironia erabilita: “ez ahal haiz oraindik / ohartu / baserrietako euliek / kaka / beste tokietakoak / baino / beltzagoa egiten dutela?” (*Laino guzien azpitik...*).

Sinbolismo nahiz ironia eskatologikoarekin jarraituaz, *koka kola* eta *k.k.*-ren arteko identifikazioa egiten zuen. *Laino guzien azpitik...* liburuan

aipatu berri dudan hitz-jolasa baliatu zuen ikus-olerki batean eta *Koka-kolaren edestia* olerkia ipini zuen hurrenkeran: “K.K. zuretzako ta K.K. harentzako / gauza biharra da-ta munduan danentzako. / herriko alkatiak eman du ordena / aurten hilko dala / zeeeeer? / K.K. ´iten ez duna”. Jakina denez, estatubatuarrek sortutako edaria kapitalismoaren irudi bilakatu zen.

Botere hegemonikoaren inguruko azalpena bukatzeko, lanaren gizatasun galtzea aipatuko dut. JosAnton Artzek *Isturitzetik Tolosan barruko urdiain* orrialdean eman zuen *gizona ta lana ta...* kaligrama izango da ideia honen irudikapen nagusia; *GIZONA*, *lana* hitzaz inguratuta ageri da, lantegiaren handitasunean galduta eta lana, berriz, *makinari* ezinbestez lotuta, gizonaren egitekoa erabat ordezkatuaz: “nork lotu zaitu / nork lotu zaitu etorkizun gabeko gurdi horri?”. Lana Kapitalismoak gizakia ezerezteko erabiliko duen morrontza modua izango da, ezingo da aukeratu. Esklaboak diruz nahiz “urreztaturiko aluminiozko” dominez sarituko dituzte pozik egoteko, iruzurrari eusteko. Era berean, “lanaren amoreagatik” hil ziren ama eta izeba, “zertarako dan bitzta / jakitera iritsi gabe” (*Isturitzetik Tolosan barruko egilaz* orrialdean). Poetak lantegietatik at gertatzen den lanaren gizatasun eza ere salatu zuen ikus-poesia ezagun honetan, euskal gizarteak lanaz duen ikusmoldeaz hausnartu nahi zuen; olerkia inguratzen duen zirkulu gorria itxi gabe azaltzen da, sinbolikoki, bitzta osotasunean bizi gabe hil zirela adierazi nahiko balu bezala. Urteetan aurrerago olerki honen aldakiak idatziko zituen Artzek, esanahia erabat aldatuaz.

1.1.2. Askatasun oihua

Gizabanakoa manipulatu eta azpian hartu nahi zuten botere egitura politiko-ekonomikoen aurrean, Kontrakulturak askatasuna oinarrian zuten beste aukerako osaerak bilatu zituen: bakezaletasuna, elkarbizitza kooperatiboa, bakardadean hurkoa laguntzea edo *mass-mediak*.

Kapitalismoaren mendeko *mass-mediak* hainbatetan kritikatu zituen; *Bide bazterrean hi eta ni kantariko ei-ej* orrialdeetan, adibidez: “zein egokiak diren / telebistak..... / arraintxoentzat ontziak egiteko / zein ederrak diren / eta zein aberasgarri lireratekeen / Euskal Herrian / telebistak..... / itzalita”. Garbi dago mezua. Bestalde, *Isturitzetik Tolosan barruko ori* orrialdeko *nortzuk dira libro* olerkian, kaxa-beltzean, eskuz idazten du. Bizirik gaudela zoriontsu izaten saiatu behar dugu eta, esan bezala, Parisko 68ko Maiatzeko Iraultzan grebagileek hormetan egindako grafitiak

omendu nahiko lituzke. Telebistarekin erkatuz, hauek ez dira manipularriak, herriaren hitza askatasunez jasotzen dute, zentsurarik gabe.

Eta askatasunaren agerle eta sinbolo nagusia: txoria. Ez Dok Amairu-ekin hain ezagun bilakatu zen ikurra poetaren lehen olerki-liburutik pisu handia izan du. Adibidez, Benito Lertxundik ezagun egin duen *askatasunaren lillura* olerkian (*Isturitzetik Tolosan barruko irati orrialdekoa*), txoria iruzurrean bizi da; preso bizitzeko sortua dela sinetsarazi nahi diote eta kaiolako atea zabaldu arren, hanka harkaitz bati lotzen diote. *larrainotza* orrialdeko *gure uxu xuria* ikus-olerkian, usoa ez da apala, mokoia zorroztu eta atzaparrak ukabilkatzen ditu bere askatasuna defendatzeko. Edota JosAnton Artzeren olerki entzutetsuena bilakatu den *txoria txori*, *santimamiñe* orrialdekoa. Mikel Laboak ereserki bihurtu zuen honetan, txoriaren izaera, bere txoritasuna, askatasunean legoke; txoria maite duenak aske izaten utzi behar du, bestela ez da gehiago txoria izanen.

Sasi guztien gainetik... liburuan beste bi txori aipagarri topatuko ditugu. Batak askatasuna amesten du, kanpoko lagunekin elkartzea, baina behin aske delarik ehiztarien beldurrez bizi da eta gosez eta egarriz barrote arteko bizitzaren erosotasuna oroitzen du: “zoin gaizkiago naizen, hobeki ustean”. Besteak ez du ihes egitea lortuko eta kanpoko txoriei beren zortearen berri emango die: “libertatia zuiñen eder den!”. Ez ditugu ahaztu behar liburu bikietako orrialdeetan barrena hegan dabiltzan Zumetaren txori anitzak, denak aske, eder eta desberdinak.

Bide bazterrean hi eta ni kantari laugarren olerki-liburuan ez dago txoririk, desagertu egiten dira. Segur aski gai sozialetatik urrundu eta metafisikoagoetarantz gerturatzen ari zenez, sinboloak indarra galdu zuen.

Gizarteak banakoari eusteko aginduak ezartzen ditu. *Isturitzetik Tolosan barruko errenderia* orrialdeko ikus-olerkia zoragarria da; elkarrekin lotuta datozen aginduen espiralak zabalduko den atexkara garamatza, eta hau zabaldutakoan leherketa: PUUUMM... Edo *zokoa* orrialdeko *ezaren korrika-saioa* ispilu-olerkiak (olerkariak alderantziz idatzita ematen baitu) argi uzten du: “ez egin korri, ez du ezertarako balio-ta”. Ni poetikoak aginduak atzetik korrika dauzka eta korrika egin arren, ezin ihes egin. Hortaz, agindu presiopean geure nortasunari heldu nahi badiogu, indartzeko birjaio beharko dugu.

Lehen liburuko *gernika* orrialdean, barrenak “zuldarrez eta lipuz” garbitu, zikinkeria izarretarantz jaurti, eta ni poetikoa berriz sortuko da;

izarren argiak gogorazaziko digu antzinako zikinkeria, berriz egoera hartara ez itzultzeko. *uhizi* orrialdean ironia mugaraino eraman zuen gizon berriaren osaeran; munstro hutsa izango da (“begi eta aurpegi gabea, beso motza eta lurrari josia”), erabat mekanizatua (“barruan sartuko diot erloju ttipi bat”). Ezaugarriokin gizarte berrian arrakasta edukitzen omen da. Eta *tafalla* orrialdeko “GOGO ETA GORPUTZAREN ZILBOR HESTEAK” poema aski ezagunean, aske izateko eta bere nortasuna garatzeko, gizakiak amarekin lotzen duten kateak askatu beharko ditu, ez soilik erditzean mozten den zilbor-hestea, baita gogoarenak ere.

1.1.3. *Sexua naturala*

Ni poetikoak Mendebaldean Kristautasunak sexuaren inguruan men-deetan finkatutako jokaera moralista kritikatu eta baztertzen zuen, askatasun sexuala aldarrikatuaz: *sexua naturala* da, norberaren gorputza eza-gutzeko beste modu bat. Juan Mari Lekuonak lehen liburuari aitortu zion “pikareska moduko filosofi herrikoia”, joera honetan islatuta dator. Esaterako, *kalagorri* orrialdeko *hillotzaren bizitzea* poeman, Satanak hirutan proposamen lizunak egiten dizkio neskatxa bati eta honek hirutan errefusatzen du. Azkenean, neskazahartutakoan damu izango da gaztetako aukera ez aprobetxatu izanaz. *aoitze* orrialdeko *intxaur ustelak* poeman, arroparen zenbatze ironikoa egiten da; “erantzi beharreko gazte-urteak janzten igaro izana” umoretsuki aurpegiratzen zaio neskatxa protagonistari. Edota *durango* orrialdeko Markox sexu harremanik eduki gabe hiltzen da, zalantzatia eta beldurtia izanagatik. Hala ere, badaude sexuaz gozaten dakiten pertsonaia helduak ere; lehen liburuko *luzaide* orrialdeko *atso-otsoa*, adibidez, atsoa arras erotikoa da trikitiaren erritmoan eratutako poema bizian. *Bide bazterrean hi eta ni kantariko ep* orrialdeko Lartzabaleko Martzelinak bere bakardadean plazerra topatuko du, o bokalaren biribiltasun bidez adierazitakoa.

Batzuetan harremanak iradokiak izango dira. Adibidez, lehen liburuko *maule* orrialdeko *Festa amaia* poeman, “udare mamitsu, gozo eta ederra” hartu nahi du protagonistak Aiako plazako sagastian. Edo *Laino guzien azpitik...* liburuko sexu-azokan “XORRO GOXO GOXOAAAAK!” saltzen dira “mutilzahar kontsolakaitzentzat” edo “XOMORRO BIXI BIXIAAAK” “neskazaharren amaigabeko gauak ez-titasunez betetzeko”. Sexuaren salerosketa lotsagabea suertatzen da merkatuan.

Sexuaren aipamenei dagokienez, bi olerki esperimental aipagarriak dira. Bata, *Sasi guztien gainetik...* liburukoa; honetan euskararen s eta z

kontsonante bereizgarriekin jolastu zuen eta harremana esplizitua ez izan arren, egoera oso argia gertatzen da: “ni hustu / eta zu puztu / zerbait zu baitan / da piztu / ez zaitezela orain / otoi, / zapuztu”. Bestea, *Isturitzetik Tolosan barruko barkoixe orrialdeko ZETA-ren maitasun kantua (hots-ikasketak)* da; olerki fonetiko honetan z kontsonantea oinarri hartuaz, sexu harremana aditzera ematen du. Liburuarekin batera datorren disko txikian Artze berak egindako errezeitatzea zoragarria eta argigarria izango da. Olerki honek aldaera asko ezagutu ditu, esate baterako, *Sasi guztien gainetik...* liburuan *ZETA zaharraren maitasun kantua* izendatu zuena; zaharra izanik aurreko poeman ez zituen ñabardurak izango ditu: “zahar-rago zoroago / zezel / zonzon / ZETA zabarra / zilo zoli / (...) / zail zen / zain / zimel zegoen”.

1.1.4. Arrazoitik urrunduz

Bizitzaren misterioa azaltzeko arrazoitik at dauden bideen bilaketan poetak mendeetan nagusitutako erlijio katolikoaren dogmak zorrozki kritikatu zituen. Oroitu behar dugu diktaduran Elizak Erregimenarekin sinatutako konkordatuak (1953) nahiz landa eremuen hustuketak eta ohitura aldaketek ekarri zuten erlijio krisialdia. Seminarioak “hustu” ziren eta euskal kleroaren alderdi bat oso kritiko agertu zen frankismoarekiko hurbilketarekin (gogoratu Derioko apaiz batzuen itxialdia bertako Seminarioan, Gogor taldearen eraketa edo Julen Lekuonak abesten zuen *Eliza pobria*). Kritika honetan, batetik Elizaren sinboloak gaitzetsi zituen eta, bestetik, historian zehar estamentuak “Jainkoaren izenean” egindako sarraskiak salatu (Inkiszioa, adibidez).

Isturitzetik Tolosan barruko oñati orrialdeko eten gabe ozen esateko leloa poemak “MA DA RI KA TU A MA DA RI KA TU BE HA RRRRRA” lelopeko arrosarioan Elizaren hipokrisia gogor salatuko du: “madarikatua / birjiñatasuna erlikitzat daukazuna / bainan, gero, / alaba agure aberats bati / erantsi diozuna / madarikatua / putetxeetatik atera gabe bizitu / ta gero, / emazte-gaiari birjiñatasuna / beharrarazten diozuna”. Olerkariak Elizak hedaturiko errukia, karitatea eta bakea bezalako kontzeptuen erabilera kritikatzeko zuen *Laino guzien azpitik...* liburuako *Larraitz 2* poeman; egunen batean zapal dutako guztiek elkarrekin erantzuten badute, hala entzungo omen ditugu zapaltzaileak, aieneka: “ai! Nere juaneteak!”. 1971ko azaroan *Enarak* taldekoek *Larraitz* mendian antolatutako jaialdian gertatu zena ekarriko du harira Artzek olerki honetan zein aurrekaria den 71. *AETRU NEREGERRE OTSIAK / LARRAITZ, Picasso, Cinc d’Oros.1* poe-

man. Jaialdian Ez Dok Amairukoek hartu zuten parte. *El Pensamiento Navarro* egunkariak gertaeraren inguruko gezur pila zabaldu zituen, akelarrea izan omen zen, jendea maitasun librean aritu omen zen... guztia euskal kulturari eraso egitearren; olerkiak alboan zuri-beltzean dagoen jaialdiko argazkia ere badakar. *Picasso, Cinc d'Oros* izenburuko zatia omenaldia da; 1971 bukaeran Picassoren lanak zenbait ultraeskuindarren erasoak jaso zituen, hain zuzen Bartzelonan bere tailerra eta *Cinc d'Oros* liburu-denda erre zituzten; poetak ziurrenik aipatutako bi gertaeren artean antzekotasunak ikusi zituen: ofiziala ez zen kulturari erasoak.

LUZIPHER TUSURIAK sinatzen duen poeman (*Sasi guztien gainetik... liburukoa*) iseka tonuan Kristautasunaren sufrimenduaren kontzeptua gogor kritikatu zuen: “gau eta egun / gau eta egun gose egarrrrrian / okela utziaz / mortifikazio eginaz / baraeuan... / haragikeriarik / lizunkeriarik, mozkorkeriarik / drogatu gabe / silizio batez gerria ongi hestutuz / gorputza zigorrez laztanduz eta / bromuroa ausartki hartuaz / egun zoriontsu bat / pasa dezazutela / opa dizue”.

Linboa, infernua eta zerua nozioak ere kritikatu zituen. Lehen liburu *urbia* orrialdeak *linboaren kalteak* poema dakar; bertan jarrera geldotasuna salatzen da, linboan bizitzea, askatasuna, maitasuna, jakinduria... bilatzen saiatu gabe. Hona azken galdera: “ba ote da gizartearen etxean / ezer tamalgarriagorik, / zenbait zoriontasun galtzen ari dan / ez jakitea baino?”. Zerua ez du onartuko; hainbat zerura sartzen badira, berak ez du inolaz sartu nahiko: “dioten bezala / urlia / sandia / berendia / holako eta halako / eta beste hura / zeruan badaude / nik ez, / otoi! / ez dut zerura joan nahi” (*Sasi guztien gainetik... liburukoa*).

Jesusen sortzearen bedeinkapena zalantzan jartzen zuen poetak Jose-ren hitzetan: “zerk atsekabetu zintuen, Jose? / zure beldurrak aldendu ote zituen / aingeruak? / bedeinkatua ote zen zuretzat, Jose / sabeleko fruitua Jesus?” (*Bide bazterrean hi eta ni kantari, t orrialdea*).

Sorkunde Garbia zalantzan jartzen zuen moduan, mirakuluetan ere ez zuen sinetsiko. Gizakiak bere ahuldadean sortutako irudiak izango dira guztiak, ezin gaitezke Jainkoen edo mirarien zain bizi, jarrera eraginkorra erreibindikatzeko: “jainko boteretsuegiak onartzen saiatu gaitun / geure ahuleziaren neurrikoak / eta zai egon / jai ta aste mirakulua noiz gertatuko, / jaietan lan eta / asteen jai eginaz.” (*Sasi guztien gainetik... liburukoa*).

Historikoki “Jainkoaren izenean”, erlijioa aitzakia hartuta, egindako sarraskien salaketa garbia egin zuen ni poetikoak. Lehen liburuko *tolosa* orrialdeko *Usurbilgo gizon ospetsuak*.¹ poeman Francisco de Echeveste usurbildarrak Ameriketako indiarren aurka egindako masakrea arbuiatu zuen. XVII. eta XVIII. mendeetan bizi izan zen Echeveste Espainiako Erreinu-nuko militarra izan zen, Filipinetako eta Espainia Berriko administratzailea; kolonizazioan aberastu zen, merkataria ere baitzen, eta irabazitako hondasunekin Elizarentzat eraikinak altxatu zituen, horien artean Usurbilgo San Salvador elizako dorrea: “gure herriko elizaren dorrea, / dena edergailuz apaindua; / zer dorre galanta! / edergaillu bakoitza, / harri bakoitza, / zenbat izerdi, odol eta nigar / kosta ote zitzaizkien Ameriketako Inditarreri.../ e, Etxebeste jauna...?”. Baina “odoleztatutako hormek” txorien kabi izateko balioko dute, guztiak baitu alde ederra: “Usurbilgo elizaren hormak, / ze horma sendoak! / beren zulotan / txorien dituzte / kabiak egiten; han dira sortzen, han, beren kantuak toteltzen.” (*Isturitzetik Tolosan barruko tintera orrialdean*).

Afrikako ebanjelizazioa ere gogor kritikatu du. “Pago-errekako” aspaldiko lagun bat Afrikara misiolari joan omen zen, “hango jendeari erakustera, millaka urtetan sinistu dituzten jainkoak gezurrezkoak dituztela; beren ohiturak, basatiak, ba dirala beste batzuk, [...] egiazkoago ta zibilizatuagoak diranak” (*Isturitzetik Tolosan barruko atharratze orrialdean*).

Eta Inkisizioa. *Isturitzetik Tolosan barru* liburuak azal zein kontra-zean dakarren *collagean*, Pierre L’Ancre inkisidorea urdinez margotuta eta urkatuta aurkezten du, akerrak eta bikinidun emakumeak ondoan dituela. *Sasi guztien gainetik...* liburuan Bordeleko Parlamentuak 1609. urtean L’Ancre legelaria buru zuela agindutako sorginen ehiza gaitzesten da, zeinetan 200 pertsona inguru hil zituen Inkisizioak, gehienak emakumeak eta haurrak: “banan banan / poliki poliki / ikuziak / xahutuak izan zitezela sorgin guztiak / Paris eta bere alaba idorren izenean / euskal sabeletan sor ez zedin deprurik gehiago”.

Kristautasunari aukera bila euskal mitologiara joko du, sinesmen zaharrak berreskuratuz. Hona *Isturitzetik Tolosan barru* liburuko lehen olerkia (*MARI, gure mendietako jainuaren legea, burdingaia orrialdean*): “ez erran gezurrik; / ez ebats; / sar espantuak, zapa harrokeria; / atxik hitza hitz; / ez gal nehoren errespetua; / lagunt beharretan dena...”. Marik ere bazituen bere legeak, balio morala. Eta, zalantzarik balego, bigarren orrialdean (*hiriberri orrialdean*) honakoa dakar: “gizakumea = kristaua / euskalduna = fededuna / kontuz!!! / bestela, / gure asaba zaharrak /

hasarretuko dira.” Identifikazioekin erne ibili behar da, denak ez baikara berdinak. Liburu berean, aurrerago *denboraren taupadak gelditu zaizkion bihotzari (uheska orrialdean)* esku baten negatiboa edo aztarna dator eta alboko poeman lege zaharrak maite izana berretsiko du, Aitorren seme izatea.

Euskal sineste zaharrez gaindi, aukerako sinesmenen bila Ekialde-rantz egingo du. Kontrakulturaren eragin handiena izan zuten Ekialdeko pentsamoldeak *yoga*, *taoa* eta *zena* izan ziren; Espainian taoismoa hedatu zen gehien. Lehen liburuetan pentsamolde horren zantzuak baldin badaude ere, batez ere *Ortzia lorez, lurra izarrez* (1987) bigarren aldiko hastapeneko liburuan lantzen du. Txinako taoismo erlijioso deitutakoan *ch’i* kontzeptua dago, honek *taoa* edo bidea esan nahiko luke, hots, errealitate gorenera iristeko modua, bizitza barneratzea.

JosAnton Artzek *hats* kontzeptua erabili zuen aipatuaren parekide: bizitzeko beharrezkoa den energia. Meditazioaren bidez *ch’ia* edo bizi-energiaren isuria areagotu nahi zen, bizitzaren zentzua ulertzeko. Batik bat *Laino guzien azpitik...* liburuan landu zuen kontzeptua, *ts* kontsonantearen hoskidetasunarekin jolastuaz; olerkien aldakiak sortu zituen, hiru ispilu-eran emandakoak eta laugarren bat hizki tamaina handixeagoz. Azken hau laburbiltze antzekoa da: “a se / atsedan / atsegintsu / ha s / hats / hartu / ukhan / hats izan / hats egin / egin / hatsberapen!”. Hats egitean berau barneratu beharko genuke, ondoren harekin bat egin eta hats izateko. Dena den, prozesua ez litzateke hiru pauso horietan amaituko (hats egin, hartu eta izan / ukhan); azkenik, behin bizitzaren arnasa barneratutakoan besteekin elkarbanatzea izango baita helburua.

Sasi guztien gainetik... liburuan kontzeptuak zentzu bera izango du. Hemen ere ispiluaren teknika baliatuaz, bi izenondook emango ditu: hats eztia eta hats lainhoa. Energia hori goxoa dugu eta eguratsarekin edo ingurunearekin batuko gaitu. *Ch’ia* barneratutakoan, hau da, pertzepzio gorena lortzean, taoisten ustez orduan ezagutuko genituzke Egia, Zoriona eta Boterea. Hirugarren olerki-liburu honetan ere poeta Egiaren bila arituko da. Egiaren bilaketa lantzen duten olerkion garrantziaz jabe gaitetzen, liburuaren kontrazaleko olerki luzeak zuriz nabarmendutako atal-txo hauxe dakar: “zuga dagoke / zuga datza / egia osoa / zuga eta oroan / oroan eta zuga / oroan (...)”. Hortaz, zuga dagoke / dautza Egia eta, aldi berean, baita besteengan ere, unibertsa da, denoi dagokiguna.

Egia ezagutzen dugunean ez dugu gehiago hitz egiteko beharrik izango, isiltasunerantz bideratuko gara, isiltasuna izanik “gure mintzorik

ozenena”. Isiltasuna Oteizaren funtsezko kontzeptuarekin lotuta dago: HUTSA. Hoskidetasun jolasean kontzeptu hauek guztiak uztartzen ditu: “nik ez dut / HUTSA menderatu nahi / ez eta / HUTSAz menderatua izan / nik / neuk / HUTSA / HATSA / HOTSZA izan nahi baitut” (*Sasi guztien gainetik...* liburuan).

Poetak bizitzaz gozatu beharra defendatzen du, heriotzan pentsatu gabe, ezerean zain egon gabe, orainaz disfrutatu behar dugu. Ekialdeko korronteei jarraiki, bizitza eta heriotza osagarriak direla defendatuko du, inola ere ez aurkariak. Elkarrizketa batean poetak argitu zuenez: “Transmigrazioaren arabera bizitza honetatik ateratzen garenean, gure arimak beste munduetan jarraitzen du, beste era batean, baina sekula ez egoera berean” (Ornoz, 2000). Budismoan *samsara* forma fisiko eta psikikoen mundua da eta behin honetatik irtendakoan, *nirvana* edo mundu espiritualean sartuko ginatke. Bizitza-Heriotzaren gurpilean gure egoera edo forma aldatuko genuke.

Bide bazterrean hi eta ni kantari... liburuan marjina gorriarekin nabarmendutako orrialdeek ideia hauen inguruan hausnartzen dute; bi ideia biltzen ditu zortzi olerkiotan: heriotza bizitzaren zati bat dela eta bizitzako uneak gozaten ikasi behar dugula. Gorritzatutako olerki hau poeta-aren aldaketaren zantzua da, bere esnaldi transzentalaren aurrekaria, *Harzabaletik Hartzuterako* igarobidea. *Ortzia lorez, lurra izarrez* liburuan munduko erlijioetan sakondu zuen: kristautasuna, budismoa, islamismoa, hinduismoa, judaismoa, xamanismoa... ikertuaz. Erlijioak gizakiaren jakintza-gosearen erantzuna lirateke: “eguzki berak gaitu berotzen”.

1.1.5. *Izadiarekin harmonian*

Kapitalismoak Izadia menderatu eta bereganatu nahi du onura materialak lortzeko, eta ez dio ardura haren suntsiketak. Kontrakulturak, aitzitik, Izadiarekiko harmonia bilatzen zuen, izaki guztiok Izadiaren parte garenez, hura maitatu behar dugu, ez menderatu. Lehen liburuko *aiala* orrialdean: “zuhaitzak? / gizonari itzala emateko. / gizonentzat muebleak egiteko. / abereak? / gizonaren gurdiari tiratzeko. / eguzkia? / gizonaren azala beztutzeko. / illargi eta izarra? / gizonaren maitasun gauak apaintzeko. / arraiak? / gizonak arrantzatzeko. / dana / gizonen serbitzurako; / ta gizona, gizonaren serbitzurako, ez?”. Ingurune guztia gizonaren zerbitzura, baina ez gizona bera.

Ekialdeko erlijioen antzera, euskal antzinaro paganoan ere Izadia maitatu eta zaintzen zen, hori baitzen biziraupena bermatzeko modua. Lehen liburuko *erronkari* orrialdean: “berriz ni: betiko ur. / hura, ni ta halako / AITOR / danok bat: betikoak / hodei / bitik bat / tximist / muki ta arnasa / argia / kosk / gosea / karraxia / bular / iztar / hodei / izan eza... / izan ote...?”. Denok gara Izadia.

Gauzak horrela, Ingurua zaintzen ez badugu, geure burua kaltetzen dugu. Oria ibaiaren hondamendian poetak herriaren degradazioa dakusa, industrializazioaren, diruaren, mesedetan ibaia eta gu geu usteltzea. *ondarru* orrialdeko poemaren bukaerak jasotzen duenez: “ORIAODOLABEL-DURRAGOGORKERIAMAKURKERIA / nere herria”. Hizkiak lotuta datoz, goitik behera eta behetik gora, ibaiaren mugimendua edo bihurguneak adierazi nahian. Paisaiaren hondamendia salatzearekin batera, izaki ororen hilketa edo zapalkuntza salatuko du, txikiak zein handiak. *Laino guzien azpitik...* liburua izaki txikienei barkamena eskatuaz hasiko du: “barkatu / karkar, muzker, sagutzar / bele, har, izai, zikiro xarmangarriak / barka nazazute / zuen izenak erabiltzean / halako laidoz bete zaituztedalako [...]”. Izaki oro da beharrezkoa, txikia izanik ere. *Sasi guztien gainetik...* liburuan Etxalarren sareak hedatuz ehizatzen dituzten *uso apalak* ditu gogoan, oihu egiten duen Zumetaren txoria alboan, edo lehen liburuko *azkoitia* orrialdean odolez zikindutako basurdearen argazkia dator, begi mesfidati eta eroekin ehiztariaren behatxuloari so, hilko dela jakingo balu bezala.

Ibaiak, abere oro eta, poetaren olerkigintzan ohikoak diren zuhaitzak. *Sasi guztien gainetik...* liburuan ikus-olerki ederra topatuko dugu; honetan hizkiak bertikalean idazten ditu, behetik gorantz, eta haiek sortutako irudiarekin jolasten du, zuhaitzak marrazten baitituzte. Mezua, argia: “zein / zein ziren / zein ziren eder / eder / zuhaitz haik / zutik!”. Zuhaitzak tente maite ditu, bizirik, ez ebaki eta eraitsita.

Eta liburu berean jasota dator Izadiarekin batasun espirituala lortu zuen olerkia, Mikel Laboak hain ezagun egindakoa: “maite ditut / maite / geure bazterrak / lanbroak / izkutatzen dizkidanean / zer izkutatzen duen / ez didanean ikusten / uzten / orduan hasten bainaiz, / izkuttukoa... / nere barruan bizten diren / bazter miresgarriak / ikusten”. Ikusi ezin duen une horretantxe hasiko da paisaia ikusten, barne-begiekin ikusita benetan bere egingo duelako, sentitu.

1.2. Berreskuratzea euskal Kultur Frontean

60ko eta 70eko hamarkadetan gertatu ziren aldaketa sozioekonomikoek euskal abertzaletasun berri baten sorrera bultzatu zuten. Bate-tik, industrializazioak ekarritako immigrazioaren eraginez biztanleriaren hazkunde izugarria gertatu zen eta baserritik hirirako pausoa; bestetik, Elizak bizi izan zuen krisialdia zegoen, Seminarioen hustuketarekin zein Eliza berriaren aldarriarekin. Esan dudanez, Francoren erregimenak hogeita bost urte betetakoan (1964 urte inguruan) euskal kulturaren berpizkundera gertatu zen, gaur egun arte iritsi zaizkigun fruituen haziak landatu zirelarik: lehen ikastolen zein euskara batuaren sorrera, alfabetatze eta berreskalduntze-kanpainak, *Zeruko Argia* eta *Anaitasuna* bezalako egunkariak edo *Itxaropena* zein *Auñamendiren* moduko argitaletxeak, euskal zinema berriaren hastapenak (*Ama Lur*, *Pelotari* edo *Alquézar* filmekin), Jon Mirande edo Gabriel Arestiren sortze-lan aberatsak, Arantzazuko Santutegia altxatzea edo Jorge Oteizaren inguruan sortu zen euskal artista taldea.

1963an *Quousque tandem...!* liburu iraultzaileak euskal kulturaren bazterrak harrotu zituen. Orrialde zenbakirik ez zuen liburu honek hainbat alorretan barrena irundako ideien zurrunbiloa zekarren, euskaldunen gogoeta eragiteko asmoa zuen, kontzientziak asaldatzekoa. Ingurune berriari erantzun nahi zion abertzaletasunaren zutabeak ipini zituela esan daiteke. Naziogintza ekintzailea edo militantea proposatzen zuen, Oteizarentzat artistak zeregin soziala zuen, artearen bidez ikasitakoa gainerakoei irakastea.

Gure kulturak diktadurapeko zapalkuntzatik berreskuratu nahi bazuen, beharrezkoa zen kultur ekintzaile oro batzea. Abertzaletasun berriaren erroak antzinatean finkatuta egonik etorkizunerantz lerratu behar ziren; tradizioa eta berrikuntza uztartzearen maxima. Raymond Williams kulturalistaren kontzeptuetara joaz, esan daiteke “eredu kulturala” ikasi eta garaiko “sentipenen egituraz” jantzi behar zela. Eugenio Arraiza soziologoaren esanetan nortasun-eredua herri bat halako egiten duten ezaugarrien multzoa da, etengabeki aldatzen ari den errealitatearen eta bakoitzaren nortasunaren arteko elkarrizketatik sortutakoa; garaiko naziogintzaren azterketan, hiru nortasun-eredu ikusten ditu (2007, 181. or.): eredu euskalduna, espainola eta frantsesa. Bi estatu eta bi hizkuntza handien artean bizitzeak euskal nortasuna bazterrekoa, mugakoa eta azpikoa bihurtu omen dute. Bere esanetan une historikoaren arabera, nortasun-ereduek honako ezaugarriok izango dituzte: lurraldetasuna,

oroimen historikoa eta identitate-kontzientzia. Hain zuzen, ezaugarri hauek bilatu ditut poetaren lehen aldiko liburuetan.

1.2.1. *Bizilekuaren hautaketa*

Gizatalde bakoitzak esparru berezia behar du bere kultur nortasuna garatzeko; Eugenio Arraizaren hitzak ekarriaz: “Gorputzik gabeko giza-kirik ez dagoen bezala, ez da lurralderik gabeko herririk”. Londresetik itzultzean “herri bat, izaera bat, hizkuntza bat, elkarbizitzeko jendea” hautatu zituen poetak, hitz batean esateko: konpromisoa. Oso esanguratsua da lehen liburuko *amaiur* orrialdean (ez zion orrialdeari kasualitatez eman izen hori) JosAnton Artzek luzatzen duen galdera: “nik hemen azaltzen ditudan izkiribuak / honelakoak izanen ote ziren, / nere inguruko mendi, euri ta haizeen, / bizi naizen herriaren barruan / bizi ez banintzen?”.

Inguru hori ez da estatikoa, aldagaitza izango, etengabeki aldatuko da. Hona *Sasi guztien gainetik...* liburuko atzeko azalean jasotako olerkia: “borrokari lotzean / den eta dabilen guztian kokatuz / eta Inguruarekin bat izanaz / Inguruaren etengabeko higiduran”.

JosAnton Artzeren hitzak ekarriaz (Oronoz, 2000):

Egun batez, ohitura nuen amari bere urtebetetzean oparitxo bat bidaltzeko, eta urte hartan dirurik ez nuenez, olerkitxo bat idaztea pentsatu nuen. Zein olerki? Pentsatu nuen bera haritz batekin irudikatzea [...] Amari nola idatzi? Euskaraz, amak ez baitzekien ongi erdaraz... eta horrela aurkitu nuen hizkuntza, eta herria (*Isturitzetik Tolosan barruko lizarra* orrialdean jasotako olerkia).

Beraz, ama lurra da beretzat, jatorria, eta identifikazio hori *zugarra-murdi* orrialdean argi uzten du: “ama / amagandik sortu danak / maite du ama / ama / lurra / herria / lurrik gabeko / herririk gabeko / amarik gabeko seme-alabak”. Amarik gabekoak ez du lurrik, ez herririk. Edo kultur transmisioan bere “zeregina” behar den bezala betetzen ez duen ama, “emagaldutzat” du *ituren* orrialdean. Kultura igorri ezean galtzeko arriskuan jar daiteke, desagertzeko zorian, eta hori barkaezina litzateke.

Diktaduran ohikoa zen hizkuntza sinbolikoa baliatuaz ikurrinaren hiru koloreak olerki bat baino gehiagotan erabili izan ditu poetak. Adibidez, lehen liburuko *orduña* orrialdeko *sahatsa...Oriaren ertzean...udaberria* poeman, *sahatsak* amiltzean zurrusta gorritz ziprizzintzen du pareta zuria. Olerkiak alboan hondo gorrian trazu orlegiz marraztutako hilarria-

ren irudia dauka eta paratestu hauxe: “gure herrian lehenik loratzen / dan landarea, sahatsa da”. Sahatsa azal gogorreko zuhaitza da, euskal lurralde batzuetan aginte-makilak egiteko erabilia. Eraitsia izan arren azken mezua baikorra da: “zerbait loratu da gure herrian”. Hiru koloreak baserri munduari ere loturik ematen ditu: “ene! Gure herriko / baserrien zur ia / teilatuen gorria / belardietan”.

Eta lirikotasuna muturrera eramaten du “Baztan” bezalako poema ederretan. Bertan olerkariak Baztango paisaiarekin bat egiten du: “Baztango lurrian / Baztan baitan / Baztan izan nintzen”. Izan aditzaren erabilerak batasuna azaldu nahi du, paisaia “isilik” eta “emeki emeki” logelan sartzen zaio asimilatzen duen arte, ia oharkabean bere egiten du.

1.2.2. *Historia oroitzuz*

Kontrakulturaren eraginaz ari nintzela, zehazki erlijio katolikoari egiten zaion kritikan, Ameriketako eta Afrikako kolonizazioak zein Inki-sizioa ekarri ditut harira. Historiaren kontraera beti izan da erlatiboan, interes desberdinei erantzunez gertaera bat era batera edo bestera kontatutekeenez. JosAnton Artzek gure herriko zenbait gertakizun beste ikuspegi batetik ematen ditu. Erreferentzia historiko gehienak liburu bikietan daude eta nahiko orokorrak dira; herria menderatu nahi duten “etsaiez” mintzo da.

Bi kontakizun zehatz topatu ditut liburuotan: *Laino guzien azpitik...* liburuan Jaengo Navas de Tolosako borroka (1212) azaldu zuen eta *Sasi guztien gainetik...* liburuan, berriz, Napoleonen tropak ekarri zituen. *Arrano beltza* olerkiak oroitzen du nola Nafarroako Antxo VII. *Indartsua* Errekonkistaren izenean Gaztelako erregeari batu zitzaion mairuak Espainiatik kanporatzeko. Almohaden aurka borroka irabazi arren, Nafarroak bere independentzia eta foruak galdu zituen, egun armarririk daukan kateak eskuratuaz: “atzerritarrentzat atzerrian gerla irabazi / eta Herrian Nafarroa galdu”.

Poema bukaeran *Bereterretxeren kanthoria* herri-balada ekarriko du gogora, etsaien traizioaren eredu bezala. Bigarreanean, Napoleonen tropek gurean egindako sarraskia oroitzen du eta beldur sentimendua azpimarratzen, ohikoa duen umore eskatologikoaz: “izuturik gaude / izutuak. / hain izuturik / non birraballak upirtz uloan galdu zaizkigun / non gure petun aluak kapulu bihurtu diren”. Napoleonen tropek gurean jarraitzen dutela dio, diktadurari erreferentzia sinbolikoa eginda, eta oraingoan

Urtsuako kantua gomutatuko du: “Lantainako alaba, oraindik / Urtsuan defuntu dago”. Baladak Arizkungo Ordokia auzoko Urtsua jauretxeko ezkontza eta tragedia ditu kontagai. Lantainako Joana Urtsuako Estebe-rekin ezkondu omen zen; beranduago Estebe Joana haurdun dagoela ohartu zen, baina ez beraz; hori dela eta, Santa Ana basilizara engainuz eramán eta bertan hil zuen, bere “ohorea” salbatzeko. Botere eta aberas-tasunaren izenean bortxa eta tragedia.

Abertzaletasun berria finkatzeko oinarrien artean euskara funtsez-koa zen eta bere garapenean herri-ahozkotasuna arras garrantzitsua izan da. Hain zuzen, Jorge Oteizak bere *Quousque tandem!...* liburuan bertsolaria jartzen zuen euskal poetaren eredu gisa; herri-poetak euskal estiloa gor-de omen du, *estilo ikasiaz* kutsatu diren idazleen ondoan:

Nuestro estilo literario se presta a ser definido perfectamente en la tradición de nuestra lengua oral, en la poética del bertsolari y, sin embargo, no está en nuestra tradición escrita. Nuestro poeta popular aprende en su memoria que es donde encuentra el estilo culto de la cultura superior que produjo su idioma y definió su estilo (Oteiza, 1994, 22. zatia).

Juan Mari Lekuonak uste zuen Oteizak eragin zuzena izan zuela 70eko hamarkadako poeta batzuegan, esate baterako, Bitoriano Gandiaga, Xabier Lete edo JosAnton Artzerengan (Lekuona, 1998, 47. or.). Artzek bertso librea baliatzen du, inola ere ez neurtua, erritmoa leuna eta naturala gertatzen delarik; gainera, irudi zein hoskidetasunarekin esperimentatzen duenean, are askeagoa da bere idazmoldea, txalapartaren erritmo inprobisatutik gertu. Hain zuzen, poetak bere lehen liburua argitaratu zuenean honakoa idatzi zuen Juan Mari Lekuonak (Lekuona, 1970, 7. or.): “aozko literaturaren kimu-berritze bat: Au da leen mallan aitortzen genion meritua”. Honetaz gain, “apaindurazko poesiaren mentalidade eta teknika erabiltzea”, “kopla zaharren egitura eta legetan murgiltzea” edo “pikareska moduko filosofi errikoia” ere aitortu zizkion liburuari. Hala izanik, Lekuonak berak egindako ahozko poesiaren sailkapena hartzen badugu, JosAnton Artzeren lehen aldiko lanean ezaugarriok topatuko ditugu:

1. Prozedura ludiko-koralak

Hitzen hoskidetasunean oinarritzen dira, kantuan zein dantzan. Hauen barnean dekorazio-olerkiak dira ohikoenak. Dekorazio-olerkietan erritmoak, hitzen sonoritateak, kantuak eta gorputz adierazpideak, hots, igorritako sentipenen indar iradokitzaileak du pisua. Lehen liburuko *fiesta*

amaia poemak (*maule* orrialdea) dekorazio-olerki ezagun baten oihartzuna dakar: “eta krixkin kraxkotin / zankoak zipristin / buruek tilin-tilintin / beleek kakin / blistika plistittin”. Memoria eta, hortaz, iraupenari laguntzeko, egitura paralelistikoak leudeke prozedura hauen barnean; hauek gehienetan garapen narratiboa izaten dute eta ezusteko amaiera. Lehen liburuaeren atzeko azalean datorren gurpil-olerkiak egitura paraleloa dauka: izena pluralean + galdera ikurra + IS zertarako. Adibidez: “zuhaitzak? Gizonari itzala emateko”. Eta ezusteko bukaera edo hausnarketa eragin nahiko lukeena: “dana gizonaren serbitzurako, / ta gizona, / gizonaren serbitzurako, ez?”.

Errepikak memoria lagunduko luke. Adibidez, *atso-otsoa* (*triki-trix kantata*) *luzaide* orrialdeko poeman, fandangoaren erritmoa erabiliko du. Launa bertso-lerroetako lau ahapaldi, lehenengo, hirugarren eta laugarren leerroetan errimadunak: “atso batek heldu neri / gauza bera nik berari; / arraiopola arraiopola / txoria hasi zait kantari”. Zenbatzearen teknika ere baliatuko du, maiz tradizioan “kutsu magikoa” izan duten zenbakiakin. *Sasi guztien gainetik...* liburuko poema batean halako jolasak dakartza: “bat ez / bi bai / hiru zai / lau nahi / bost gehi / sei segi / zazpi ez da aski / zortzi ezin etsi / bederatzi horri eutsi / hamar zenbat marmar!”.

2. Irudien erabilera poetikoa

Juan Mari Lekuonaren hitzetan irudien erabilera poetikoa egiten zuen olerki motari “koplaz” deitu izan zaio. Bi ezaugarri definitzen ditu honetan: irudi eta mezuaren arteko koherentzia eza eta irudien erabilera tradizionala. Koplaz zaharren sortzaileentzat bi hitzek antzeko soinua bazuten, beraien adieren artean loturaren bat egongo zen (Manuel Lekuonak ondorio hauxe atera zuen bere ikerketen ostean). Lehen liburuko *urbasa* orrialdeko *hitz-ikasketak*.1. olerkian hau gertatzen da: “OTX! ATX! UTX! / HOTZaren HATSA ote da HITZA / ala HUTSA ren aurka altxatako HOTSa / edo HITSa hauste arren UTZItako HATZA”. Gainera, honetan poetak hoskidetasuna duten hitzak hizki larriz nabarmendu zituen.

3. Olerkigintza narratiboaz eta bertsolaritzaz

Artzek ez zituen baladak eta bertsolaritza propioki landu, baina aipamenak ageri dira lehen aldiko poemetan. *Bereterretxeren kanthoria* eta *Urtsuako kantua* baladak aipatu ditut dagoeneko. Bertsolaritzari dagokionez gauza bera, ez ditu bertso molde tradizionalak erabiliko baina bertsola-

riengan hain ohiko diren pikareska, ironia eta umore bixia bereak ditu; lehen liburuan *Xenpelar* eta *Udarregiri* omenaldi txikia eskaini zien.

1.2.3. *Sentimenduaren kontzientzia*

Eduardo Apodakaren hitzak ekarriaz: “Euskal herritar eta euskaldun izea norberaren izanasmu eta egitasmozat jo zuten” (2007, 241. or.). Hortaz, abertzaletasun berriaren eraikuntzan bakoitzak libreki hautatu behar zuen euskalduntasuna, diktaduraren errepresioa aurrez aurre zegoela kontuan izanda. Eredu gisa, hona Anjel Lertxundik EHUk Mikel Laboa, Benito Lertxundi eta Artze anaiei urrezko domina eman zienean (2000 / 02 / 02an) egin zuen *Ni, gazte sentimental* hitzaldiaren zatia (2000, 54. or.):

Urte haietan euskaraz baino hobeto moldatzen nintzen gaztelaniaz, etxeko giroa ez nuen batere euskaltzalea. Gaur, zergatik euskaraz? Galdetzen didatenean, badakit orduan bezalako indarra eta egitasuna dutela errepresio frankistarekin zer ikusia duten erantzunek: eskolan jasandako deskulturizazioa, euskara, herri oso baten galtzeko zoria... Horrek bakarrik argitzen al du, ordea, nik orduan, *ez dok amairu* sortu zen urte inguru hartan, egin nuen euskararekiko hautamena? [...] Eta idazle izan nahi zuen gazte sentimental honek euskararen inguruan ikusten zituen, eta ez gaztelerarenean, kemena, mugimendua, berritu-nahia eta aurrera begiratzeko gogoia.

Kultura bateko partaide sentitzeko, gizabanakoak kultura horretako identitate kolektiboan barneratu behar du, bere nortasuna indartzeko kolektibitatea duelako abiabide (*ad intra*). Era berean, bere kulturarekin identifikatzeko beste kulturen bereizketa bilatuko du, zerk egiten duen ezberdin (*ad extra*). Talde identitatearen kontzientzian gizabanakoak honako ezaugarriak izango lituzke Eugenio Arraizaren esanetan:

- a. Taldearen partaide izatearen kontzientzia argi-argia.
- b. Taldearen bizitzan parte hartzearen esperientzia. Parte hartzeak gogobete behar du bai gizabanakoa bai taldea bera.
- c. Taldearen zuzendaritza orokorrean parte mugatua, baina errealia eta atsegina, hartzearen kontzientzia, bai harentzat eta bai beste kideentzat.

Ezaugarriok dauzkaten gizabanakoen taldeak Nazioa osatuko luke. Ezaugarriok ez dira era berean sentituko talde txiki edo handietan; txikietan gizabanakoen parte hartzea garrantzitsuagoa da, beharrezkoagoa

eta zeresanik ez Nazio hori diktadura baten mehatxupearan badago. Lehen liburuko *gizakumeak eta besteak* poeman (*andia* orrialdean) oso argi adierazi zuen Artzek euskalduntasuna aukera dela: “Euskal Herrian sortu nintzen, / euskaldun egin ninduten / baiñan, herri batekoa / bizitzarako era bat izatea / behar ukan dut aukeratu. / euskaldungoa ez baita menturaren gutizia; / menturaz gure zuhaitzak sortzen dira euskaldun / menturaz, euskal-zakurrak / baiñan, ezin daiteke iñolaz euskalduna.” Euskalduntasunaren muina euskara izango litzateke. Euskarari eskainitako olerki asko topa ditzakegu Artzeren lanean. Hizkuntza antzinatek dator eta bere baitan bilduko du milaka urteetan mintzatu duen herriaren nor-tasuna, transmisio-kateak jarraipena bermatuko du: “euskera / lur honen tankera / nere hizkera // maite zaitut / euskera / gurea zeralako, / zugan sortu naizelako, / milla ta milla urtetako / herri baten / lana / mina / maitasuna / zoriona / zugan osatuak daudelako; / zure bitartez / haien berri jakin dudalako” (*Isturitzetik Tolosan barru, bozate orrialdean*). Antzinate horretan Urtzi, sorginak edo apoak aipatzen ditu maiz, alegia, antzinako paganoa da, Naturari eta lurrari lotutakoa. Egun, berriz, euskara gaixo dago eta “bihotzaz gairi, burua ere” baliatu behar dugu irautea nahi badugu. Denona izatea lortu behar dugu, bizia, biraoduna, ez lehorra, “praille-zintzilikarioen gisan”.

Gainera, nazioak edo gizabanakoen taldeak batuta egon behar du identitate-borrokan. Oteizaren oinarritzko planteamendua olerkariaren ibilbide artistiko osoan konstantea izan dela aipatu dut: beste artistekin egindako elkarlanean, banakako ikuskizunetan ikusleria-entzuleriarekin saiatutako harremanean, olerki-liburuetan irakurleari egindako keinu anitzetan, oro har. *Sasi guztien gainetik...* liburuan hala zioen poetak: “[...] / neuk zu zoriontsu / libre behar zaitudalako baizik / zure askatasunean / zure zorionean ez ezik / ez baitut neurea / beste inun ikusten”.

1.3. Joera esperimental

Europar zehar bidaiatutako urteetan hamaika artista berrizale eta esperimental ezagutzeko aukera izan zuen poetak, eta 1964an etxera itzultitakoan gurean ere baziren esperimentalistak: Donostiako *Barandiaran* erakustokiaren inguruan biltzen ziren hainbat artista (Julio Campal, Enrique Uribe, Oteiza, Zumeta, Sistiaga, Ruiz Balerdi...), *Zaj* taldea (Juan Hidalgo, Walter Marchetti eta Ramón Barce; beranduago azken honek taldea utzi eta Esther Ferrer donostiarra sartu zen), Alberto Schommer argazkilaria, Nestor Basterretxea, Gabriel Celaya (aro sozialaren ostean

abangoardian murgildu zen), Ibon Sarasolaren *poemagintza* liburua (1969), Mikel Zarate, Karlos Santisteban, Jorge González Aranguren edo *Kurpil* (1973-1976) eta *Kantil* (1977-1981) moduko aldizkariak.

Denboran aurrerago, bere ibilbide artistikoan zehar beti izan zuen esperimentatzeko joera eta, ondorioz, esperimentalistekin lan egitekoa ere; Hidalgo eta Marchettirekin Milanen grabatutako txalaparta diskoa, 1972ko Iruñeko Arte Garaikidearen Nazioarteko Topaketetan txalaparta jo zuen anaiarekin (John Cage ezagutzeko aukera izan zuen, besteen artean), 1975ean Utrecht eta Amsterdamen egin zen *Internationale Visuele Pöezie* erakusketan parte hartu zuen, *Ikimilikiliklik* bidekidekaria, *Zurezko olerkia* (1976) Luis de Pablarekin, *Arrano beltza* (1977) Agustín González de Azilurekin, Artzek berak bakarka egindako ikuskizunak, eta abar. Maila artistiko zein pertsonalean bilaketa konstante bat izan da olerkariarengan, gauzak egin edo ulertzeko “beste modu bat” bilatu izan du, tradizioa zalantzan jarriz. Hona 1975ean J. R. Belokik *Zeruko Argian* egindako elkarriketan poetak esan zuena (1975, 12. or.):

Nik neuk bi erataro egiten dut neure poesigintza: ezkerretik eskubira idatziz –era klasikoan, tradizionalen–, nahiz eta era honetan ere saiatzen naizen esperimentazio lanetan, eta, beste era honetara, poesia konkretuan, ba, horrela, zer esango dizut, zeure burua, zeu zaren guztia paper zuri eta hutsaren –zuri-zuri eta huts-hutsaren– aurrean ikusten duzu eta...zer dalata hasi behar dut ezkerretik eskubira idazten eta ez goitik behera edo punta batetik bestera edo ...nik dakit nola... Hutsune horren aurrean nik neure historia aztertzen dut, hau da, ikasi ditudan gauza guztiak zalantzan jartzen ditut, zergatik?, galdetzen dut, zergatik paper batean idatzi, zergatik paper zurian edo berdean edo orian, zergatik makinaz, zergatik ordena batean, zergatik liburu itxuran... urrats guztiak zalantzan jarri...

Bilaketa horretako ezaugarri nagusia diziplinartekotasuna izan da, zeren goiko adibideetan azaldu bezala, artearen beste alorretako artistekin egin du lan, batik bat musikariekin, abeslariarekin, margolariarekin, argazkilariekin... Hori bai, abiapuntua eta helmuga beti poesia izan da, poetak berak esan gisan: “poetikatik sartu naiz beti beste diziplinetan, bestela sakabanatzea litzateke” (Oronoz, 1999).

Esperimentatzeko teknologia berriak baliatu izana izango litzateke beste ezaugarria. *Isturitzetik Tolosan barru* liburuko diskoan, konputagailuz egindako musika hondoa erabili zuenetik, bilaketan beti erabili izan ditu tresna modernoak. Taldekako zein bakarkako ikuskizunetan diapositiba proiektagailuak, argiak kokaleku anitzetan, bozgorailuak eta

hainbat soinuen grabazioak barreatuta edo olerki-liburuak inprimatzean askotariko teknikak (koloreak, hizki tamaina eta motak, marrazki eta argazkien txertatzea, paper mota desberdinak, eta abar). Oroitu Poesia konkretuaren sortzaileek *mass mediak* hizkuntza gizarteari gerturatzeko baliabide gisa ulertzen zituztela, poesia eta irakurlea elkarrengana hurbiltzeko bitartekoak ziren, eta hitzaren autonomia aldarrikatzen zuten, batez ere maila bisualean. Baina JosAnton Artze ez da sekula esperimentalista hutsa izan, hau da, bere poesiak beti izan du mezua, bihotzak edo kontzientziak astindu nahi izan ditu, esperimentalismo huts edo gordine-tik urrun.

1975. urtearen inguruan, Artzek Poesia konkretua “poesia esateko eta idazteko beste era bat” bezala definitu zuen (Beloki, 1975, 12. or.). “Ikusteko poesia eta poesia fonetikoak” bereizten zituen orduan Konkretismoaren barnean. Poesia konkretua aldi berean sortu zen Alemania eta Brasilen; lehenengoan Eugen Gomringer-en eskutik *Hochschule für die Gestaltung* (Formaren Eskola) erakundearen itzalean eta bigarrena *Noigrandes* aldizkariarekin. Hain zuzen, 1965ean *Noigrandes* aldizkariako laugarren alean “Poesia konkretuaren gida-eredua” manifestua argitara eman zuten. Hona bertan esandako batzuk:

[...] bertsoaren (erritmo eta forma unitatea) ziklo historikoa itxita, formen garapen kritikoa adierazten duen ekoizpena, espazio kritikoa egitura adierazle gisa ulertzen hasiko da poesia konkretua; espazioak ahalmena izango du: denboraren linealtasuna soilik garatu ordez, espazio eta denboran kokatutako egitura izango da. Hortik ideogramaren garrantzia, ikus-sintaxiaren edo espazialaren ikuspegi orokorretik hasi eta elementuak elkarren ondoan jartzean oinarria duen zentzu zehatzeraino (fenollosa-pound), hizketaldi loturarik gabe.

Alegia, espazio grafikoa funtsezkoa izango da poema adierazteko orduan, ez da euskarri hutsa izango. JosAnton Artzek lerroak ezker-eskuin, gora-behera... ipintzea erabakitzen duenean espazioarekin mintzo zaigu, ez da halabeharraren emaitza, erabat kontzientea baizik. Goraxeago aipatutako poetaren sailkapenari jarraituaz, joera esperimentalak ikertzeko zentzumenetan oinarritzea erabaki dut: ikus-poesia, entzun-poesia eta ukimen-poesia. Hauek guztiak maiz elkarrekin nahasita emango ditu eta ez dira ez neurri, ez modu berean emango lehen aldiko lau liburuetan; hori dela kausa liburuok bakanduta komentatuko ditut.

1.3.1. Lehen “objektu multimedia”

Zalantzarik gabe, olerkariak lehen liburuan baliatu zituen esperimendazio baliabide aberatsenak eta apurtzaileenak. Esan dudanez, liburu honekin ekoizleek “diru asko galdu zuten”, poetaren hitzetan, eta hurrengoak ezinbestez “xumeagoak” izan ziren. Lantalde zabala zuen atzean, bai liburuaren maketaziorako baita diskoaren grabaziorako ere. Hauen guztien aipamenak eta argazkiak azalduko dira liburuaren erdialdean: Luis Mari Zulaika, Jabier Market eta Jabier Unzurruzaga ekoizle, Iñaki Nuñez soinua, Mikel Garai arkitektura, Jose Luis Zumeta bi marrazki, Mikel Forkada bi moldaketa; eta diskoaren osieran: Frank Otsoa, Fernando Larrukert eta Jose Luis Zabala grabaketak (Zabalak argazkiak), Luis Bandresen alboka eta txistua, Bixen Beltran eta Iñaki Nuñezek txistua, Alejandro Tapiak soinu-txikia eta Artze anaien txalaparta. Bi argitaletxe baliatu zituen: Zarauzko *Itxaropena* liburuarentzat eta *Columbia* diskoarentzat (Italiako Pietro Grossi estudioetan grabatutakoa).

Hitzurrean Juan San Martinek “konkrezioa, plastizidade, fonetika, ritmoa” aipatzen zituen, “adierazpen osoagoa lortzearen” erabilitako tresna gisa, eta Juan Mari Lekuonarentzat “ikusmenaren legezko estetika bideak” lantzen zituen, batik bat. Ikus-poesiaren arloan, ondoko baliabideak erabili zituen:

- Espazioaren erabilera adierazkorra

Olerkiaren esanahi-unitateak interesatu moduan banatuta daude, batzuetan hitzak isolatzen dira, besteetan paragrafoak, edo nahi izanez gero olerkia osorik emango du. Begiz jotzen lehenak ezker eta goi aldekoak direnez, atalok izango dira azpimarragarrienak.

- Letra tamainak eta motak

Hizki larria eta xehea erabiltzen ditu, tamaina handiago zein txikiagoan. Larria hitz edo esaldiak nabarmentzeko erabiliko du. Honen erabileraren adibide proposena, ene ustez, jada aipatutako *urdiain* orrialdeko kaligrama izango da; honetan *GIZONA lan* hitzaz osatutako lantegi itxurako anabasan galduta azalduko da, lanaren gizatasun ezaren sinbolo (*GIZONA* izango da garrantzitsua). Beste adibide argigarri bat, *markina* orrialdeko *itxuraldatze* (66, *abendua* 14) poema da; Joxe gizarteak zapaltzen du jarrera pasiboa izanagatik, eta bere itxuraldatzean txikiagotzen joango da, gero eta abere txikiagoekin erkatuaz (behia, txerria, ardia, oiloa eta txindurria). Hizki tamaina ere progresiboki txikituko da.

- Letrekin sortutako irudiak eta kaligramak

Adibidez, Oria ibaiaren kutsaduraz ari dela, amaieran hainbat ezau-garri lotuta eta “mugimenduan” ipiniko ditu, ibaiak itsasoratzean sorturiko bihurtuneetan bezala; arrosario baten aleen antzera, *madarikatu* hitzaren errepikak sortuko ditu, oihartzun efektua eman nahian; edo *ZETA-ren maitasun kantua (hots ikasketak)* poeman, *ZETA zirriztan* jarriko du, isurtzen diren hizkiak irudikatuz. Bestetik, hizki tipologia eta tamaina ezberdinez sortutako kaligramen artean hona esanguratsuenak: *errenderia* orrialdeko aginte-espinala, zeinaren bukaeran esku batek leihotxo zabaltzen duen: “PUUUUMM...” psikodelikoa; *oihartzun* orrialdean ni poetikoak AGUR esango die lagunei eta beren izen bereziak kiribilkatze jostarian idatziko ditu, haizeak aineratuta bezala; edo “lanamakinagizona eta jana” hizpide dituen *urdiain* orrialdeko kaligrama zoragarria aipatu berri dut, lantegi itxurako egiturekin maisuki landutakoa.

- Koloreztatutako irudi, argazki edo hondoak

Zuri-beltzean dauden irudi eta argazkiekin kontrastean kolorearen erabilera adierazkorra egin zuen poetak lehen liburuan. Dagoeneko aipatu dut azal eta kontrazaleko irudien *collagean* erabilitako hiru koloreen esanahia: gorritzatuak euskal kulturarentzat onuragarri izandakoak lirarteke, urdinez margotuak, aitzitik, kaltegarriak eta erdibideko granate antzekoak koloreztatutakoak poetak hurbil sentitzen zituenak, Ez Dok Amairu taldekoak, kasu. Hauetaz gaindi, kolorea hiru irudietan erabiliko du. *68 epailla* olerkiko (*azkoitia* orrialdea) bi basurdeen argazkiak gorritzatuta daude, destatzen dituen eskopetaren ikusmira biribilean. Ezker aldeko basurdeak begi zorrotzak dauzka, mesfidati begiratuaz, eta eskuinaldekoak espiral itxurakoak, “begiaren odola so heriotzari” testua gainean duela. Mezua indartzen du koloreak, gizakiak basurdea etxe gabe utzi du, “anaia maitea”, eta honek defendatzeko modu bakarra borroka du.

Izenburuak Parisko martxoaren 22ko iraultzari egiten dio erreferentzia, eskubideen aldarrikapenean borrokatzeari. *orduña* orrialdeko sa-hatsaren hilarria gorritz eta orlegiz margotuta dago, euskalduntasunaren símbolo izango litzatekeen sahasa “ebaki digute”, baina aberria ez da eraitsi, hilarriak izan ginena aldarrikatuko du. Eta *egilaz* orrialdean, “hildako amaren” olerkia inguratzen duen biribila gorria da eta itxi gabe dago; biribil hori ziurrenik bizitza da, eta “lanaren amoreagatik” ez amak eta ezta izebak ere ez dute bere betean bizi izan (bizitzaren indarra eta gordintasuna, gorritz).

Poemaren hondoa edo atzealdea ere koloreztatzen du. Irudi eta argazkiekin erabilitako bi koloreak erabiliko ditu horretarako, hau da, gorria eta orlegia. Hondo gorritz margotuta dago liburuko lehen olerkia, *MARI, gure mendietako jainuaren legea (burdigaia orrialdean)*. Mari jainkosaren irakatsi moralak biltzen dituen olerki honetan, hondo gorriari hizki tamaina handia gehitzen badiogu, argi dago mezuaren indarra bilatu duela. Hondo orlegidun beste bi poema aipatuko ditut. Bata, *hots ikasketak: NO ta TO (txalaparta 1)*. Nire ustez emakumezkoen (NO) eta gizonezkoen (TO) arteko harremana iradokitzen du poemak, ezker-eskuin bi zutabe bereiziaz, hizki zuriz idatzita ezkerrekoa eta beltzez eskuinekoa. Kontsonante frikariekin jolastuko du (s, z eta x) eta bi sexuen harreman-jolas horretan, zazpigarren lerroan bat egingo dute zutabeek, hondo zuriz markatuko duen horretan: “zugan suharturik”. Hondo orlegiak lasaitasuna edo oreka emango lioke harremanari. Bestea, kontrazalean txertatuta dagoen gurgil-olerkiarena da. Aho-korapilo tradizionalen egitura-ekin jolasten du gurgilak, merkatuan galdera erretorikoan luzatuz. Koloreari ez diot adiera berezirik aurkitzen, agian olerkian atentzioa jarzteaz bilatzen zuen, ez besterik. Aurkibideak ere hondo orlegia dauka, baina hau ez da poema.

Koloreztatutako irudi, argazki eta hondoez gain, beste batzuk zuri-beltzean ere eman zituen. Zuri-beltzean bi argazki eta irudi bat daude. *Udarregi* bertsolariaren omenez harena dirudien bertsoaren ondoan, izkribu baten lekukotza dakar. Bertsolariak, baserritarra eta artzaina izanik, ez zuen eskolan alfabetatzeko aukerarik izan eta, hortaz, ez zekien “ohiko moduan” irakurri eta idazten; baina ukuiluko buztinezko hormetan makilaz arrastoak eginez, zenbait bertso “idazten” omen zituen, kode pertsonala erabiliaz, ondoren hauek oroitzeko. Buztinaren gainean egindako izkribu zatia dakar argazkiak. Bigarren argazkia ziur aski JosAnton Artze beraren eskuaren negatiboa da. *denboraren taupadak gelditu zaizkion bihotzari* poemaren ondoan dago eskua, eta olerkian antzinate paganoan bilatzen ditu gure erroak, Aitorren seme gara. Eskuaren negatiboa identitatea izango litzateke, izan ginena eta garena lotzen dituen.

Bestalde, irudia Jose Luis Zumetak egin zuen; *gernika* izena du orrialdeak, noski, ez kasualitatez. Ez da marrazki soila, testua bertan txertatuta dago, ziur aski Zumeta beraren letraz. Lehen begi kolpean bi zati bereizten dira: propioki marrazkiaren parte dena, eskuz hizki mota eta tamaina desberdinekin idatzitakoa, belztuta dagoena, eta behealdean trazu arinagoz idatzitakoa, marrazkitik at. Marrazkiak barruan dugun zikinzeria (“zuldarrez eta lipuz gizendutako mintza”) ahalik eta urrunen jaurti

behar dugula jasotzen du, barrenak “karkaxez” garbitu eta izarretara “ttustatu”; bigarren zatian izarren argiak izan genuen mina, zikinkeria, oroitaraziko digula esaten du. Akaso Gernikako bonbardaketa oroitu nahiko luke olerkiak, orduan gertatutakoa ez dugula ahaztu behar, baina mezua baikorra da: izarretara begira.

Hondo beltz bakarra, kaxa-beltzaren kanpoaldean dago, *erronkari* izendaturiko orrialdean. Aitor eta antzinate paganoa dakartza berriz poetak, azken galdera luzatuta: “izan eza.../ izan ote...?”. Naturan oinarri duten Jainko horiek guztiak, “izan ote?”. Hondo beltza Isturitzeko kobazuloarekin lotuko nuke, teluriarekin, gure sustraitzearekin.

Lehen liburu honetan bost olerki joko nituzke fonetikotzat, osorik ala zatiren batean. Hauetak hiru olerkariak disko txikian erreztatatu zituen: *Hots ikasketak: NO ta TO* edo *no ta to* (*lohitsu* orrialdean), *ZETA-ren maitasun kantua* (*hots ikasketak*) (*barkoixe* orrialdean) eta *eten gabe ozen esateko leloa* edo *leloak* (*oñati* orrialdean). Bi kasuetan diskoan izena laburtuta dakar, espazio kontuengatik. Hoskidetasunarekin esperimintatzean Artzek “hots ikasketak” edo “hitz-ikasketak” kontzeptu argigarriak erabiltzen zituen eta, maiz, entzun-olerkiok ikus-olerkiekin gurutzatzen dira, esperimintazioan ohikoa denez.

Hots ikasketak: NO ta TO olerkia komentatu berri dut, nola emakume eta gizasemearen arteko elkarrizketa iradokitzen den bi zutabeetan, txalapartaren erritmoan ttakun eta herrenak egin ohi duten antzera; zazpigarren lerroan batzen dira: “zuga suharturik”. Errezitatze hasieran ur hotsa entzuten da eta, ondoren, bi zutabeak irakurtzen ditu, bakoitza bere aldetik; zazpigarren lerroan erretzearen hotsa entzungo da, testuak dioenarekin bat, eta hortik aurrera zutabeak tartekatuta, nahasita, irakurriko ditu, finean, batuta.

ZETA-ren maitasun kantua (*hots ikasketak*) poeman olerkariak ez du soinu-efektu osagarrikerik erabiliko, ahots soilarekin ederki interpretatuko du testua, erritmoa azkartu eta geldotuz, “zirriztan” kontzeptua grafikoki bezala mintzoan “eroraraziz”.

eten gabe ozen esateko leloa olerkian “madarikatua” leloak ezartzen du irakurketan erritmoa, arrosario katebegan goitik behera. Disko txikian poema ez zuen osorik erreztatatu, bosgarren estrofatik aurrera baizik. Zergatik? Itxuraz ez dago erantzun arrazionalik, agian poema luzexka izanik 33 birako diskoan nahikoa lekuri ez zegoelako. Mezuaren indarra, esan

moduan, leloaren errepikan datza, gizarte jokabide desegoki horien guztien kritika zorrotza eginez arrosarioaren erritmo ironikoan.

Gainerako bi olerki fonetikoak *hitz-ikasketak.1. (urbasa orrialdean)* eta *hitzen aldaketak (tolosa orrialdean)* dira. Lehenengoan, euskarak bereak dituen TX, TS eta TZ kontsonanteekin jolasten du. Testuan hitz paronimoak hizki larriz nabarmentzen ditu eta hoskidetasun eta esanahiarekin jolasten du, guztiak elkarrekin harremanetan jarriaz (dekorazio-olerkietan gertatu bezala, bada kontzeptu hauen guztien artean sakoneko lotura). Bigarrenak izenburu erabat argigarria du; goitik behera datozen hitzzerrendak ipintzen ditu orrialdean; hitz bat abiapuntu, bokal edota kontsonante bat gehitu zein kenduz hurrengoa ekartzen du (adibidez, “**ur / euri / elur / lur / urre / burdin / urdin / zuri / ori / gorri [...]**”). Gehienak adiera osoko hitzak dira, nahiz eta baten bat erro hutsa izan. Hauen arteko esanahi loturak eginez jolasten du poetak. Lehen begi kolpean bertsolariek memorian gauzatzen dituzten errimadun hitz-zerrenda luzeak ekartzen dituzte gogora. Hemen ere euskarak hain bere dituen kontsonante txistukari afrikari (ts, tz, tx) eta frikariekin (s, z, x) esperimentatuko du.

Ukimen-poesiari dagokionean, lehen liburuan bi euskarri bereizten dira: papera eta kartoia. Bigarrena, gogorxeagoa izaki, azal eta kontrazalean, aurkibidean eta gurpil-olerkian erabili zituen. Aurkibidea liburutik bereizita dator, solte, agian mapa izaera azpimarratu nahian. Gurpil-olerkia, berriz, kontrazalean txertatuta dago, biratu eta egituratu ahal izateko; kontrazalean bertan bi zulo txiki baitaude olerkia irakurtzeko. Gurpil-olerki honekin batera, kaxa-beltza deitu dudana izango litzateke ukimenari lotutako beste egitura, irakurleak eskuekin manipulatu ezean ez baitute izaterik. Kaxa-beltza paperez eginda dago, erraz destolestu eta tolesteko, liburuko orrialdeen artean gordetzeko. Kanpoan olerki bat du eta barruan bestea eta, itxuraz, hauek ez dute esanahi aldetik loturarik. Irakurri ahal izateko kaxa muntatu behar da; kanpokoa oinarrian geratuko da eta barnekoa lau hormetan, grafitien antzera.

1.3.2. Bikien xumetasuna Zumetaren xoriek hegaldatuta

Aipatu dut lehen liburuarekin erkatuta hurrengo bikiok formalki apalagoak izan zirela, poetak aitortu zuenez diru-kontuak medio. Hortaz, esperimentazioari dagokionez liburuok ez dakarte diskorik, ez aurkibiderik, ez orrialdeak izendatzeko baliabiderik, ez poema-objekturik, olerki gehienek ez dute izenbururik eta koloreak liburuen azalean eta olerkiren

batean du agerpen soila. Formalki hain deigarriak ez gertatu arren, esperimentatzen jarraituko du poetak.

Oroitu behar dugu liburuok argitaratu baino urte bete lehenago poetak Iruñeko Nazioarteko Arte Garaikidearen Topaketetan parte hartu zuela (1972) edo argitaratu ondorengo urtean *Ikimilikiliklik* bidekidekaria estreinatu zutela (1974-1978); gainera, 1975ean Holandako *Internationale Visuele Pöezie* erakusketa ere izan zen. Ondorioz, Artze giro garaikide eta erabat esperimentalistan murgildurik zegoen. Proiektu beraren parte diren bi liburuok, noski, badituzte ideologikoki zein formalki ezaugarri komunak, baina esperimentalki bakoitzean joera bat nagusitzen da: *Laino guzien azpitik...* liburuan alderdi fonetikoa “i” bokalaren sekuentziari emandako poesia-andanaz landu zuen batik bat eta *Sasi guztien azpitik...* liburuan, berriz, alderdi bisuala.

Ikus-poesiari dagokionean ondoko ezaugarriak nabarmenduko dira:

- Espazioaren erabilera adierazkorra

Liburuok tamaina handi xamarra dutenez, poetak espazialki jolas-teko leku gehiago zuen, ez zegoen olerkiak orrialde desberdinetan zaitzera behartuta. Adibidez, *Laino guzien azpitik...* liburuko hirugarren olerkia orrian erabat hedatuta ematen du, hitzak banaka aurkezten ditu, erritmo geldoa markatuaz. *Sasi guztien azpitik...* liburuan, bestetik, berezia da 35. olerkitik 41. olerkira garatutako poema-andana. Hondo beltzean letrek bolumena hartzen dutela dirudi; batzuetan hizkiok elkarri kateatuta daude izenak osatuaz (ama, aita, izeba, osaba, ahizpa...) eta besteetan, bakanka, espazioan aireratzen dira, tamaina ezberdinak hartuaz, elkarren barnean txertatuta... unibertsoan barrena barreiatutako izarren antzera. Gogoratu poesia konkretuak espazioa egitura adierazle gisa ulertzen zuela. Liburuko azken orrialdea bertikalki destolestean den halako olerki letristarekin amaitzen da, hau ere familiari eskainitakoa; atzealdeko orri zurian, bi zatitan, honako eskaintza dakar: “barka ama! / ama Benita / barka zuk ere aita! / aita Atanasio”; “ahaleginak egin ditugu / bainan semea, beltza atera / nundik ibilia ote zen amama”. Ohikoa duen umorez ama eta aitari barkamena eskatzen die ni poetikoak, “beltza” atera izanagatik; finean, olerki espazial hauek guztiak familiari omenaldia dira.

Hizkiei autonomia emate horretan, sigla edo silabekin hitz-jokoak egin zituen poetak, tipografia eta tamainarekin ere jolastuaz. *Laino guzien azpitik...* liburuan 21. eta 22. olerkiak bereziak dira. Lehenengoan “minbi-

zi” eta “bizimin” hitzekin jolasten du, biak “bizi” elementua elkarbanatzen dutelarik, bere argi-ilunekin: gaixotasunak bizitzeko gogo dakar, heriotzaren aurrean bizitzari heltzeko grina. Olerki hau liburu berean hamar orrialde aurrerago errepikatu zuen, letra tipo desberdinez.

Bigarren goan “KK” siglek erreferentzia eskatologikoa dute eta aldi berean “Koka Kola” edariaren hastapena dira, Kapitalismoaren ikur izan den edaria gaitzetsiaz. Décio Pignatari poeta konkretuari eskaintzen dio eta olerkari brasildarrak 1962an egindako anti-iragarkia omenduko du. *Sasi guztien gainetik...* liburuan badu aipaturiko lehenengo olerkiaren antzekoa (52. olerkia); honetan “gu”, “lan” eta “lagun” hitzen konbinazioa egingo du. Agian “gizonalanamakina” dioen kaligramaren bestaldean, Kapitalismoak eragindako lanaren gizatasun galtzearen beste muturrean, Artzek lana humanizatu nahi du, elkarren artean sor daitekeen zerbait bezala ulertu.

- Letren norabidea, tamaina eta ordezkatzea

Isturitzetik Tolosan barru liburuan *EZaren korrika saioa* (zokoa orrialdean) ekarri bazuen, liburu bikiotan ispilu-olerki dexente topa ditzakegu, hots, ezkerretik eskuinera irakurri ordez, eskuinetik ezkerre irakurri behar direnak, ispilu bat erabiliaz. Ispilu-olerkiok gehienetan sailak osatuko dituzte. *Laino guzien azpitik...* liburuan 4., 8., 12. eta 20. olerkiek “has-beherapen” hitza komunean izango duen saila osatzen dute, bizitza sakon, barnetik, bizi behar dela azaltzen duena. Liburu honen bukaera aldean beste bi ispilu-olerki topatuko ditugu (54 eta 55. olerkiak); landutako gaiak lotura badu ere, eta bietan onomatopeia eta errepikapenekin jolastu arren, desberdinak dira. 54. olerkian gizatasuna eta maitasuna defendatzeagatik erasotuei buruz mintzo zaigu, isilarazi eta zakurren bidez ihes eginarazi nahi dituztenez; 55. olerkia ere erasoz mintzo da, baina gure herriak diktadurapean jasan zuen bortizkeriaz: erroak moztu dizkigute, gure lurrei mugak jarri, mihiak orratzez zulatu, deserriratu.

Sasi guztien gainetik... liburuan 28. eta 29. olerkiekin ispilu jolasean urrunago doa; hauetan olerkia lau zatitan banatzen du, goian bi eta behean beste bi. 28. poema bere osotasunean ulergaitza da, ezker aldean lerroak eskuinetik ezkerre irakur daitezke eta eskuinaldean ezker-eskuin norabidea mantendu arren, hizkiak iraulita daude. 29. olerkian goialdeko ezker zutabea eta behealdeko eskuinekoa irakurgarriak dira, eta beste biak hauen islak. Aurreko ispilu-olerki batzuetan landutako gai bera da: bizitzan “hats egin” behar dugu berau osotasunean bizitzeko. Bigarren liburu honetan 3. olerkia ere ispilu eran idatzi zuen, motza da

eta marjinatuak ditu berriz hizpide: “jendearen aurrera azaltzeko / esku-biderik ez dugunok / han ginen / zu entzuten”. Esperimentatzeaz aparte, ispilu erako olerkiok zentsura saihesteko baliabidea ere izan zitezkeen.

Norabidearekin jarraituaz, eskuin-ezker idazteaz gaindi, goitik behera edo behetik gora ere idatzi zuen liburuotan, espazioaren bertikaltasunarekin jolastuaz. Olerkiaren zati bat soilik egon daiteke bertikalean ala olerki osoa. Aski ezaguna den adibidea ekarriko dut, Mikel Laboak abestutako *besterik ezagutu ez eta* poema-abestiaren amaiera: “HILKO / HILKO / sortu artio”. HILKO hitza errepikatuta gurutze-itxuran idatzi zuen, bi hitzek K hizkia komunean dutela. Gurutzearen ikurra mezuarekin bat dator eta transmigrazioaren sinesmena dakar.

- Letren tamaina

Hitz edota esaldi bat nabarmenarazteko ohiko baliabidea da hizki tamaina handixeagoa erabiltzea. *Sasi guztien gainetik...* liburuan adibide mordo dago; pare bat aipatzearren, 6. eta 16. olerkia ekarriko ditut. 6. olerkian esaldi oso bat indartuko du: “sendatzeko / benetan gaitza / gure gaitza”. Hitz-joko honek olerkiaren esanahia bilduko du, “gaitz” hitz polisemikoaren “zaila” eta “gaixotasun” adierekin jolastuaz. 16. poeman “ba-kea” hitzak du tamaina handixeagoa eta beltzututa dago; hainbestetan errepikatzen denez olerkiaren erritmoa markatuko du.

- Letren ordezkatzea

Laino guzien azpitik... liburuko 6. olerkian letren ordezkariak erabili zituen; garaiko artikulu batean Edorta Kortadi arte kritikoak honako interpretazioa egin zuen: “Numeroak hitzaren lekua betetzen duen gizar-teari eraso” (1974: 7). Kapitalismoan kopuruak du garrantzia, irabaziak, ez komunikazioak. *Sasi guztien gainetik...* liburuan beste hizki ordezkari bat bada (49. olerkian), baina oraingoan puntu jarraituz osatutako poema eskaintzen zaigu; zentzua bukaerako sinadurak emango dio: “Irakurleak”. Hau da, irakurleak poema osa dezan eskatzen du poetak edo, hobeto esanda, poema eskaintzen dio.

- Kolorea, irudiak, argazkiak eta hondoak

Liburu azaletako koloreak aipatu ditut dagoeneko; *Laino guzien azpitik...* liburuan urdina, zuria eta horia eta *Sasi guztien gainetik...* liburuan beltza, zuria eta horia. Ez dirudi koloreon erabilera adierazkorra denik, zentzu jakina duenik, konbinazio estetikoak besterik ez dira. Barruko orrialdeetan olerki bakarrean erabili zuen kolorea: *Laino guzien azpitik...*

liburuko 34. olerki fonetikoan. Hiru orrialdeko poema tolesgarriak bokal eta kontsonanteen sekuentzia dakar, i bokala tamaina handixeagoan eta gorriz dago eta beste kontsonanteak (s, x, r, s, t, l, h, b, z, m, n eta j) txikiagoak dira eta orlegiz daude. i letrari dagokion saileko azken poema da, irrintziak eta txalaparta oroitarazten dituztenak, hasieran “zori” hitza eta amaieran “txori”. Gainerakoan, Jose Luis Zumetaren txoriak, argazkiak (*Laino guzien azpitik...* liburuko Larraitzeko gauarena eta *Sasi guztien gainetik...* liburu bukaerako JosAnton Artze eta Jose Mari Zabalarena) edota ikus-olerkien hondoak zuri eta beltzez daude.

Oraintsu aipatutako olerki fonetikoen haritik, bukatzeko bikiotako entzun-poesiaz jardungo dut. Liburuok ez dute diskorik, hortaz, olerki fonetikoen interpretazioa irakurlearen esku geratzen da, berak jarri behar du erritmoa eta ahotsa. *Laino guzien azpitik...* liburuan i letraren inguruan esperimintatzen duen poema saila dago (hamar olerki dira, 25. olerkitik 34. olerkiraino). Saileko lehen olerkiak eskaintza du: “John Cageri Iruñekoagatik”. Jakina denez, Cage musika aleatorio, elektronikoa eta esperimintalaren aitzindarietakoa izan zen eta 1972ko Iruñeko Arte Garaikidearen Topaketetan elkar ezagutzeko abagunea izan zuten. Olerkio-tan hitz batzuek badute esanahia eta besteak onomatopeia edo esperimintatze hutsa dira.

Hain ezagun egin den “Ikimilikiliklik” hitzak poemotan du sorrera. Fonetikotzat har daitekeen beste olerkia liburuaren bukaeran dator (56. poema) eta ez du bokal bakarria oinarri izango; bost bokalak biltzen ditu, baita kontsonante batzuk ere. Jolas bertikalean goitik beherantz jaisten da lehen hitz-zutabea, orrialde erdiraino-edo; gero bi zutabeetan adarkatuko da, ezker-eskuin sigi-saga, batzuk ispilu eran idatzita. Ludikoa dirudi, ez dut interpretazio berezirik ikusten. Bestetik, *Sasi guztien gainetik...* liburuan bi entzun-olerki dira aipatzekoak. 18. poemak silabak tartekatzearekin jolasten du. MA, ME, MI, MO eta MU silabak kendu behar ditugu poema ulertu ahal izateko; adibidez, “oMORruMU baMASaMATiMI baMAT boMOTaMATzeMEkoMO” esaldia silabok erauzi eta gero: “orru basati bat botatzeko”. Baliabidea aski originala da. 61. olerkia lehen liburuko *ZETA-ren maitasun kantua (hots-ikasketak)* poemaren aldakia da: *ZETA zaharraren maitasun kantua*. z kontsonantea zahartu da, baina jolasean segituko du.

Ukimen-poesiaz mintzo garena bi liburuotan ez dago olerki-objekturik, ez paper berezirik... aipatzeko gauza bakarria liburuak hegalean daukaten zaku-oihala da. Honen interpretazioa landa-ingurunearekin

identifikatu nahi izatea izan daiteke, baserriarekin. Azalak kartoi gogorez eginda daude.

1.3.3. *Zenbaki nimiñoen unibertsoa irakurlearen zain*

Esperimentalki liburu honen ekarri nagusia idatzita ez egotean datza. Poetak zenbaki nimiño mordo eskaintzen dizkio irakurleari berauek lotuaz hizkiak, poemak, osa ditzan. Aurreko liburuetan irakurleari egindako keinua muturreraino eramaten du honetan, honi eskaera bikoitza eginez: lehenik olerki guztiak osatzea eta, ondoren, hauek interpretatzea. Liburu argitaratu zuenean (1979) JosAnton Artzek politikari eta faxistek umetzat hartzen zuten herriari hitza eman nahi ziola esan zuen prentsaurrekoan, herriari zion begiruneagatik. Ordurako diktadorea hilik zegoen eta trantsizioa indarrean, hortaz, giro politikoa nahiko nahasia zen, herria hainbeste urtetan ukatutako eskubideen alde borrokan ari zelako.

Aipaturiko berezitasun nagusia alde batera utzita, nahiko liburu soila da, ez du aurkibiderik, ez diskorik, ez aparteko euskarririk, ez irudi eta argazkirik, ez orrialde zenbakirik (alfabetoa baliatu zuen, hizki bakararrekin edo biekkin), eta poetak bi kolore bakarrik erabili zituen (irakurle bakoitzak nahi izanez gero kolore anitzak erabil zitzakeen zenbakitxoak batzerakoan). Teknika hau baliatzeak esperimentazioari mugak jartzen zizkion, esate baterako, ispilu-olerki deitu ditudanak modu honetan osatzea ia ezinezkoa da. Gauzak horrela, esperimentalki baliabide murriztagoak eskaintzen ditu liburuak eta ideologikoki aldi baten itxitura adieraziko luke, inguruneak olerkariarengan eragin zuen aldiarena; barne-bideetan murgiltzen hasia zen poeta, erlijio bideetan sakontzen, eta horren erakusgarri liburuaren olerki nagusia izango litzateke, gorritzatutako marjinak dituen, zeinetan bizitza eta heriotzaren inguruan hausnartzen duen.

Esandako moduan, liburuak bisualki bi itxura eskainiko dizkigu: hizkiak osatu aurrekoa, zeinetan zenbakitxo anabasa eta poetak berak markatutako trazuak gailentzen diren (zenbakien teknikaren bidez egin ezin zitezkeen trazuak), eta ondorengo. Poesiaren indarra areagotzeko irudi edota argazkiak erabiltzeko aukera bazuen, baina ez dugu halakorik topatuko; agian, teknika hau erabiltzean espazio osoaren beharra zuelako. Hala izanda, hona ikus-poesian aurki daitezkeen berezitasunak.

- Espazioaren erabilera adierazkorra

Ohi bezala, esanahi-unitateak orrialdeko zuriunean banatuko ditu ulermena errazte aldera. Betiko erabilera honetatik at adibide gutxi topa

daitezke; *ek* eta *em* orrialdeetakoak ekarriko ditut. *ek* orrialdean testuak gezi itxura hartuko du; hiru lerrotan irakurriko dugu, goitik behera, eta geziaren muturrean dugu azken gako-hitza: “ifernu honetan / erotzeko beldur bazera / idatz itzazu / olerkiak”. Irakurleari zuzendutako gezia da. Bestean, *em* orrialdean, bi hitz bertikalki, isuriko balira bezala, ipiniko ditu, poemaren adiera indartuaz: “txistua botatzerakoan / pito muturre-ra erortzetik / pix egiterakoan / oin muturrak bustitzera / alde haundia dago / benetan”. Txistua eta pixa isurian datoz, ironiaz bustita.

- Letren norabidea eta tamaina

Olerki gehienak horizontalki idatzita daude, ezkerretik eskuinerantz. *tz-u-x*, *au-ax* eta *ib-id* olerkiak bertikalean idazteko proposatuko dira, liburuaren barnealderantz, nolabait esateko. Marjina gorriko olerki nagusia ere bertikalean emango du, baina liburuaren kanpoalderantz irakurriko da; bi poemek orrialde bikoitza izango dute eta besteak hirukoitza, hortaz, bertikaltasunak eskaintzen dion espazioa aprobetxatuko du poema luzeagoak idazteko.

Hitz edo hitz-multzo bat nabarmentzeko, tamaina handixeago erabiliko du, honek dakarren zailtasunarekin; poetak ongi neurtu behar zituen zenbakitxoen arteko distantziak, behin batutakoan nahi zuen emaitza lortzeko. Maiz erabili zuen errekurso hau.

- Koloreen erabilera adierazkorra

Marjina gorriko olerki nagusian poetak zenbakiñoak zein trazuak gorritz egin zituen eta liburuko lehen orrialdea nahiz azken biak beltzak dira; amaierako orrialdean datu teknikoak zuriz idatzi zituen hondo beltzean (adibidez, produktoreak, azaleko papera, barrukoa, eta abar). Ondorioz, hiru kolore topa daitezke: gorria, beltza eta zuria. Oraintxe aipatutako datu teknikoak idatziz emateaz gaindi, beste hitz bat idatziz emango du bitan: *hartzabal*. Liburu hegalean *hartzabal* beltzez idatziko du eta aurreko azalean gorritz (ohartu trantsizioaz, *t* tartekatu du, ez da *harzabal*).

Liburuaren planteamenduak esperimentazio fonetikoari mugak jarriko dizkio, ikus-poesian gertatu bezala; ez dira zilegi hitz-zerrenda luzeak, esaterako. Horrela, errepika edo oihartzunaren baliabidea gailentzen dela esango nuke. Hitz osorik errepika daiteke: “euskara / euskara / euskara ez du / buruak iraunerazi, / bihotzak aldiz / ezin du gehiago / gehiago / gehiago” (*et* orrialdean). Edo bokal edo kontsonantea luza dezake: “patrika beroko senarra hartu / hartu eta gero / iturri hotzekoa dela / gertatzen bazaizuuuu / eta ezin bazaitu / zuk espero zenuennnn /

ez zuk hainbat merezi duzun bezala / goxatu / bero dezakezu haren iturriaaaa / [...]” (*p* orrialdea). Fonetismoarekin esperimentatzean maiz hizkien tamainarekin eta norabidearekin ere egingo du. Bestetik, bi olerki silabiko topatu ditut (ez eta *ia* orrialdeetan). Silaba jolasa onomatopeia moduan erabiliko du honetan: “kuku kuku kuku / ko-ko-ko-ko-ko / kiki kiki kiki kiki”. Oiloaren karaka eta oilarraren kukurrukua iradokitzen da. Eta multzoko beste, aurreko liburuetan azaldutakoa: “kaka”.

Amaitzeko, ukimena. Datu teknikoetan azalerako erabilitako papera (elduako kalpartsoeroenean egina) eta liburu barrurako erabilitakoa (berrobiko s. joserenean egina) aipatzen dira. Logikoki, azalarentzat erabilitako papera lodixeagoa da eta tonu horixkagoa duela esan daiteke. Bestea finagoa, idatzia izateko. Ukimen aldetik ez dago beste ezer aipatzekorik.

2. Laburbilduz

2.1. Nola islatzen da Kontrakultura olerkietan?

Gazte zela, europar lurretara irtendakoan, JosAnton Artzek orduan gure herriak bizi zuen hertsitasunean ezagutu ezingo zituenak ezagutzeko aukera izan zuen, alegia, mugimendu kontrakulturalaren lehen ahotsak entzuteko parada, garai hartan munduan zehar hedatzen hasia zen giza eskubideen aldeko kontzientzia unibertsala sentitzekoa. Hainbat iraultza gertatzen ari zen munduko zoko ugartan, aldaketa gogoa bizi zen eta jendea kalera irteten zen protestan, kantautoreek gitarra eta ahotsa zituztelarik aldarrika-bide. Hau guztia bizi ostean, lauzpabost urte beranduago diktadurara itzuli zen eta garbi dago gurean bizi zen askatasun gabeziak beragan sortu zuen erreakzioa: herriarekiko konpromiso sutua. Hortaz, lehen aldiko liburuetan nabarmena da Kontrakulturaren eragina, batik bat, nire ustetan, defendatzen duen balio gorenean: askatasuna (txoriaren irudian haragitua).

Askatasuna maite eta babesten du bizitzako arlo guztietan: gizartearekiko askatasuna, sistema kapitalistarekiko askatasuna, arrazoiarekiko askatasuna, sexu askatasuna, zenbait komunikabideen manipulazioarekiko askatasuna eta abar. Finean, gizabanakoa bere jatorrizko izatetik urruntzen duena errefusatzeko du, bere gizatasuna ebatsi ahal dion guztia baztertu eta kritikatzeko. Baina, kontuz! Askatasunak benetakoa izan behar du, ez ustezkoa edo faltsua (maiz “aske garela sinestarazten omen digute” eta ez dugu katerik, “kateak itsusiak baitira hilotzen gorpuetan”).

Hasierako olerkiotan gizabanakoak inguruarekiko harreman globalen bere erroak bila ditzan defendatzen du, bai Izadiarekin lotzen dutenak, baita bere lurrarekin, hau da, azkenean jasotako ondare kulturalarekin. Izadia errespetatzea sorlekua errespetatzea izango da, gure arbasoengandik jasotakoa ondorengoentzat gordetzea.

Gizarte mailan, elkartasuna izango du aldarri nagusia. Gizakia “kateatu” nahi duen edozer baztertuko du: gizarte kapitalistak boterea gordetzearren sortutako sare hegemonikoa, lantegi modernoetako “esklabotza”, Kapitalismoak eragindako hiri handietako bizimoduaren bakardadea, batik bat *mass-mediak* hedatutako produktu kulturalak, berekoikeria-bide hurkoa zapaltzen duten “zomorroak”, diruaren izenean edozer/edonor “saltzea”, ahulenak baztertzen dituzten jokamoldeak, ha maika aberatsen itsukeria interesatua, dirudun eta behartsuen arteko diferentzia puskaezina eta abar.

Elkartasuna behin eta berriz bultzatzen du, asko dira keinuak: beste diziplinetako artistekin izaniko partaidetzak, bai liburuetan, bai ikuskizunetan (Sentikaria edota Bidekidekaria izendapenak erreferentzia argia dira, adibidez), edo irakurleria-ikusleriari luzatzen dizkion kolaborazio saiakerak, bere olerkiekin ikasitakoak besteekin banatzerakoan soilik izango baitu balioa. Esango nuke arlo sozial hau batik bat ikuskizunetan landu izan duela, hauetan jendearekin hartu-eman zuzenagoa izateko aukera zuenez.

Eta maila pertsonalagoan, gizabanakoak bere barnea araka dezan nahiko luke, sakon “hats egin” eta den guztiarekin batzea. Horretarako lehenik “gogo eta gorputzaren zilbor-hesteak” eten beharko ditu, ama sortzailearekiko lehen loturak, eta ondoren gizarte loturak, hurkoa gutxietsi eta gaitzesten duten jokabideak baztertuaz. Giza-izate benetakoa-ren bilaketan Mendebaldean gailendutako arrazoa baztertu eta Ekialdeko erlijio eta sinesmenetara joko du, edo antzinako zibilizazio primitiboetara, hauetan Naturearekin harremanetan espiritualitatea bilatzen baita. Izate naturalean sexua garbia da, gizakiak izaki den aldetik berezkoa duen joera, ez da zenbaitek dakusan moduan zikina edo lotsagarria. Sexua eta maitasuna, bereziki emakumearekiko. Emakumeak goxoki maite ditu, maiz idilikoki, eta nolabait bere Ingurune osoa maitatzen ikasteko “bitartekoak” dira. Eta bizitza / heriotzaren hausnarketa.

Lehen liburuan trazu batzuk ageri dira, bikietan gaian sakondu zuen eta azken liburua izango da gaian gehien barneratzen dena. Bizitza bere horretan aprobe txatu behar dela pentsatzen du poetak, jaso eta sentitu

bezala, faltsukeria eta jarrera hipokritak ahaztuta. Bereziki gaztaroa da kartsuki bizi behar dena, ohartzeko bizitza aurrera baitoa eta ez duelako atzera bueltarik (“nere ama hil zait...”).

Esan dudanez, Kontrakulturaren eragina gureru munduko hainbat lekutara baino dezente beranduago heldu zen (Andrés López-Ibarrondok 1975 inguruan ipintzen du mugarria, nahiz-eta erregimenak 25 urte bete zituenean “katea zertxobait lasaitu”, 1964 aldean). Hala ere, hemengo krisialdiaren ezaugarri bereziek (Industrializazioa, immigrazioa, hiritar-tzea edota sekularizazioa) zirrikituak zabaldu zizkieten askatasun aireei. Hortaz, Artze bere lanarekin aitzindari izan zen ideia kontrakulturalen hedapenean.

2.2. Nola islatzen da Kultur Frontearen pentsaera olerkietan?

Diktaduraren gogortasunak eta gure herriak 60ko hamarkadan pairatu zituen aldaketek urte luzeetan mantendutako egituren apurtzea ekarri zuten, krisialdi sakona eragin zuten euskal gizartean. Abertzaletasun berriaren sorrera krisialdi honi erantzuna izan zen, abertzaletasun tradizionala euskal nazio-kultura bilakatzeko saiakera. Honek bakoitzaren konpromisoa bilatzen zuen, bakoitzaren militantzia, ekintzaile izatea. Hala izanik, hainbat eragile batu ziren euskal kulturaren alde lan egiteko eta denboran arras emankorrak gertatu diren haziak erein zituzten.

Jorge Oteizak *Quousque tandem!* (1963) liburuarekin bazterrak harrotu zituen abertzaleen artean, euskal izate edo arimaren sustraitzea antzinako harrespila neolitikoetan bilatzen zuelako, gure artearen sorrera historiaurreko hutsune haietan amaitutzat eman zuelako. Gisa horretan, iragana eta oraina lotzen zituen, izan garena eta garena, atzera begira aurrera egiten duten arraunlarien metafora. Gainera, euskal abertzaletasun berriaren indartze eta hedatzean arestian aipatutako batasuna funtsezkotzat jotzen zuen oriotarrak eta “xaxatzaile” nekaezina izan zen, batez ere berari zegokion arloan, arlo estetikoan, Euskal Arte Garaikidearen Eskolaren egitasmoa-bide. Gaur izeneko margolari-ertillarien eskola edo Ez Dok Amairu kantari-poetena izan ziren bere batasun-ekarrietako batzuk. JosAnton Artzek artista ugarirekin harremana zuen eta Ez Dok Amairuko taldekidea izanik, Oteiza eta bere ideologia erreferente indartsua izan ziren beretzat.

Argitu behar da Euskal Arte Garaikidearen Eskola egitasmo hutsa izan zela, abangoardia estetikoek berezkoa izan ohi duten “izaera indibi-

dualista eta ukapenezkoa” ez baitzen Oteizaren batasun asmoarekin osagarria. Edo beste modura esanda, balizko Eskolaren barneko taldeek beren aldetik funtzionatu zuten, baina ez Eskola oso eta bateratu moduan. Aldiz, euskal Kultur Fronte terminoa baliagarria da, orduan gure kulturaren alde lan egin zuten hainbat erakunde izendatzeko. Gauzak horrela izanda, Eugenio Arraiza ikertzaileak orduko euskal nortasunaren ezaugarritzat ondokoak jo zituen: lurraldetasuna, oroimen historikoa eta identitate-kontzientzia. Hauek guztiak Kultur Frontearen ezaugarri ere izanik, poetaren lanean topa daitezke.

Lehenik, JosAnton Artzek bizitokia eta aberria aukeratu egingo ditu (sorlekuarekin bat datorren aukera). Hiru identifikazio egiten ditu maila desberdinetan: ama=Izadia=herria. Amak hastapeneko jatorria adierazten du, gizatiarra, eta kulturalki bere zeregina igorpena izango da, horrela geure nortasuna aukeratzeko ahalmena izan dezagun. Izadia, etengabeko borroka eta higiduran dagoen Ingurune naturala da eta geroni haren “parte” izanik, aldaketa hauetara egokitu behar dugu biziraupena ziurtatzeko. Izadiarekiko identifikazioak batez ere zuhaitzaren bidez egiten ditu JosAntonek: haritza, sahatsa, orokorrean... Eta herriak gizartea adieraziko du, kultura beraren barnean dagoen gizabanakoaren multzoa. Herria fisikoagoa gerta daiteke, esaterako lehen liburuko aurkibidean osatutako bidaian edo sentimentalagoa (herriagatik bizitzea askoz ederragoa da, beragatik hiltzea baino).

Herrialde gisa historia oroitu behar dugu iraganeko “akatsak” etorkizunean ez errepikatzeko. Hainbat gatazka historiko ekarri zituen olerkariak gogora. Hauetan guztietan borroka galdu genituen, bortxakeria eta heriotza ageri dira, berriz errepikatu behar ez litzatekeen sufrimendua. Gainera, borroka garai bakoitzari dagokio, ezin daiteke ondorengoentzat utzi, bestela, hasieratik galduta legoke.

Identitate-kontzientzia gizatalde bateko partaide izatearen sentipena da, hortaz, emozionalki hautatzen da zein taldeko *membership* izan nahi den. Euskaldun sentipenaren muinetako bat den euskara, altxor moduan dakusa poetak, gorde eta oinordekoei iragan beharrekoa, eta horregatik euskara “bizia” aldarrikatzen du, herritarrek egunero erabil dezaketena (biraoduna, esate baterako). Bestalde, abertzaletasun berriaren beste giltzarria: batasuna; etengabe eraldatzen ari den kulturaren euskaldun orok batu beharra zuen, elkarrekin lan egiteko. Eta “abertzale berri” haien aurrean erregimenak hartutako jarrera: zentsura. Ez zuen artista-aren lana zuzenean baldintzatzen, baina maiz lan hori “moldatzera”

behartzen zuen, “arriskutsu” izan zitezkeen kontzeptuak isilaraziaz, sinbolismora joaz, terminoak mozorrotuaz, eta hamaika trikimailu erabiliaz. Gainera, zentsore askok ikuspegi politikoa zutenez, askotan artista bere pentsaerarengatik epaitzen zuten, ez soilik bere lanarengatik. JosAnton Artzeren olerki-liburu bikiak hilabete luzez “bahituak” izan zirela bada-kigu edota lehen liburuarengatik zentsore batek poeta gogor epaitu zuela, nahiz eta ez debekatu. Ez Dok Amairu barnean ere mila traba eta galera bizi izandakoak dira.

Euskal nortasunaren ezaugarri hauek guztiak lehen aldiko liburuetan aurki daitezke; nahiz eta neurri txikiagoan azken liburuan, honek beste norabide bat markatzen zuelako. Bai *Baga, biga, higa...* sentikarian eta *Iki-milikiliklik* bidekidekarian, bai *Hitzez eta Hotsez...* bakarkako ikus-entzuznekoan, euskal kulturaren ezaugarriak presente egon dira, ez soilik eduki aldetik, baita eszenan erabilitako baliabideen aldetik ere: lehenengoan Baztango mutil-dantza elkarrekin dantzatzen zuten; bigarrean hainbat kantu herrikoi taularatzen, Laboaren ahotsa lagun; edota hirugarrenean zanpantzar, kanpain-hots edo arraunlarien grabazioak entzun zitezkeen. Antzezpen hauetan denetan ezin ahantzi dugu txalaparta, birritan Jesus Mari Artze anaiarekin jotakoa, bere sinbolismo indartsuarekin (adarra, alboka, dultzaina, txistua... bezalako beste euskal tradizio-ko instrumentuak ere erabili izan ditu).

2.3. Nola islatzen da joera esperimentalak olerkietan?

Lehenik eta behin, esperimentazioa ezaugarri kontrakulturala izan zela argitu behar da, baita gure euskal Kultur Fronteko hainbat artistek landutako joera ere. Honekin esan nahi dut, 60ko hamarkadan joera esperimentalak ohikoa zela, arlo ugaritan gauzak ulertu eta lantzeko modu ezberdinak bilatzen zirenez. Inguru hurbiletik edateaz gain, JosAnton Artzek bere bide propioa egin zuen, Mendebaldeko kulturaren tradizionalki jarraitu izan diren makina bat pauso zalantzan jarriaz (Zergatik paperean idatzi? Zergatik ezkerretik eskuinera? Zergatik ordenean?). Baina, esan bezala, Artzeren esperimentazioa ez da inoiz hutsa izan, hots, bere olerkiek beti izan dute mezua.

Halaber, teknologia era positiboan baliatu izan du hasieratik bere lanean, adibidez oroitu *Isturitzetik Tolosan barru* liburuako diskoak zekarren musika elektronikoa edo arkitektura (maketazio) lan berezia, baita ikuskizunetako magnetofono, bozgorailu eta diapositiba proiektzioak ere. Etenik gabeko eraberritze horretan bere ibilbide poetiko osoan dizipli-

narteko joera izan du, hau da, beti poesia abiapuntu eta helmuga izanik, artearen arlo ugarirekin aritu da elkarlanean (ikus-entzukizunetan nabarmenki): pintura, argazkilaritza, musika, poesia...

JosAnton Artzek orduan landutako joera esperimentalak poesia konkretuaren barnean kokatu izan da. Aldi berean Brasilen eta Alemanian 50eko hamarkadan sortutako mugimendu honek hitzaren autonomia bilatzen zuen eta, batik bat, espazio grafikoan murgiltzen zen, ikus-poesian. Artzek ikus-poesiaz aparte, entzun-poesia landu izan du gehienbat (ukimen-poesian saiakera xumeagoak egin baditu ere). Lehen aldiko liburuak esperimentalki ezberdinak dira, eta horregatik bereizita ikertu ditut. Ikus-poesia, entzun-poesia eta ukimen-poesia izan dira aztertutako arloak.

Isturitzetik Tolosan barru olerki-liburua esperimentalki aberatsena da, neurri batean baliabide gehien erabili izanagatik. Ikus-poesiari dagokionean, hizki mota eta tamaina desberdinak, kaligramak, argazkiak eta irudiak olerkien osagarri... topa ditzakegu. Deigarriena gertatzen den alderdi bisualaz gain, lehen liburu honetan entzun-poesiak ere badu bere lekua. Osoki bost olerki fonetiko daude, gainera askoren izenburuan esperimentazioaren berri eman zigun Artzek; hauetako batzuk poetak diskoan errezitatu zituen, bere interpretazioarekin ulermena erraztuaz.

Bokal nahiz kontsonanteekin aritzen zen jolasean; kontsonanteen kasuan, behin eta berriz euskararen bereizgarri diren frikari txistukariak (s, z, x) eta afrikariak (ts, tz, tx) omentzen ditu. Bestalde, ukimen-poesiaren alorrean, gurpil-olerkia edo kaxa beltza dira aipagarriak, irakurriak izateko irakurlearen parte-hartze "digitala" eskatzen dutenak. Material aldetik, orrialdeen papera eta azal, kontrazal, barne-azal, gurpil-olerki zein aurkibideko kartoia dauzkagu. Honek guztiak poetak argitaratutako lehen liburu kolektibo-esperimentalak gure literaturan eragin zuen haustura ulertzen laguntzen du.

Hurrengo bikietan, *Laino guzien azpitik...* eta *Sasi guztien gainetik...*, baliabide askoz urriagoak erabili zituen, estetikoki soilagoak izanik (nahiz ideologikoki olerki landuagoak eta erritmo leunagoak izan). Ez dute diskorik, ez aurkibiderik, ez inolako poema-objekturik, ez orrialdeak markatzeko baliabiderik, ezta olerkietan izenbururik eta kolorearen erabilera oso murrizta da. Dena dela, hauetan ere agerikoa da esperimentazio-grina. Ez dugu ahaztu behar, liburuak argitaratu aurreko urtean (zehazki 1972ko ekainean) poetak anaiarekin txalaparta joaldi gogoangarria egin zuela Iruñean ospatu ziren Arte Garaikideen Topaketetan. Jar-

dunaldiaren aztarnak ageri dira bikietan: Décio Pignatari-ri edo John Cageri eskainitako olerkiak (*Laino guzien azpitik...* liburuko 22. eta 25. poemak, hurrenez hurren).

Esperimentalki liburu bakoitzean joera bat nagusitzen dela esango nuke: *Laino guzien azpitik...* liburuan alderdi fonetikoa gehiago lantzen du eta *Sasi guztien gainetik liburuan...*, berriz, alderdi bisuala. Esate baterako, *Sasi guztien gainetik...* liburuan hizkiak hondo ilunean ipiniko ditu (elkarri loturik ala solte), era honetan espazioa hizkiei bolumena eta autonomia emateko baliatuaz. Liburuotako hizkiak nahiz Zumetaren txoriak urte bete berandugo (1974) anaiarekin eta Mikel Laboarekin estreinatu zuen *Ikimilikilikik* bidekidekarian proiektatuko zituzten, arlo askotan erabat abangoardista zen ikuskizunean. Ukimen aldetik, tamaina handi xamarreko liburuak dira, kartoizko azal eta kontrazala dutenak; berezitasuna liburu hegalean dute: zaku-oihalez estalita egonik. Ukitu honek nire usteetan baserri giroa ekarri nahi du gogora, liburuak ingurune horretan errotu nahiko balitu bezala.

Eta Bide bazterrean hi eta ni kantari, lehen aldiko azken olerki-liburua. Liburu honetan esperimentazioa idatzia ez egotean datza, alegia, lehen begi kolpean jasotzen duguna zenbaki ñimiñoen unibertsoa da. Horrela, irakurleak lehenengo zenbakiñoak lotuz liburua osatu behar du eta gero, berau irakurri eta interpretatu. Baliteke formulazio original baina nekarri hau-bide, JosAnton Artzeren liburuaren artean arrakasta eta oihartzun gutxienekoa izatea. Estetikoki oso liburu apala da, izatez eta kolorez, azala eta kontrazala zuriak baitira, orrialdeak bezala; beltza erabiliko du zenbakitxo gehienak egiteko eta gorria olerki nagusiaren marjina zein honetako zenbakitxoetan.

Irakurleak nahi izanez gero kolorea erabil dezake hizkiak sortzerakoan, hori aukera librea litzateke. Ez du diskorik, ez aurkibiderik, ez irudi / argazkirik, ezta inongo gehigarririk ere. Gainera, hizkien ordezen zenbakitxoak ipintzen dituen moduan, zenbakien ordezen hizkiak erabiliko ditu orrialdeen hurrenkeran. Liburua osatzeko era berezi honek “muga” teknikoak jarriko dizkie hainbat poemaren egiturei; adibidez, ispilulerkiak gauzatzea ia ezinezkoa izango da edo hots-jolasean zerrenda luzeak osatzea. Zenbakitxoez aparte zenbait trazu jada beltzez markatuta ematen ditu (marratzeko zailenak gertatzen direnak); liburuaren aurreko azalean goitizena (*Hartzabal*) osorik eta beltzez idatzi zuen eta hegalean osorik eta gorritz. Fonetismoari dagokionean, ez du aurreko liburuotako entzun-poemarik sortuko. Honetan errepika edo oihartzuna izango da

baliabide garrantzitsuena. Eta ukimenaz ari garela, paper birziklatua erabiliko du, leuna. Bi mota aipatzen ditu kredituetan: bata, liburuko orrialdeetako, eta bestea, lodiagoa, azal eta kontrazalekoa.

3. Bibliografia

- Aliseda, F. (2001). Ver o no ver: algunos ejemplos de poesía visual. *Ipar Atea / Puerta Norte*, 1, 27-35.
- Arraiza, E., Apodaka, E., Odriozola, J. M. & Aranguren, G. (2007). *Euskal Herria ardatz*. Bilbo: Udako Euskal Unibertsitatea.
- Artze, J. (1969). *Isturitzetik Tolosan barru*. Usurbil: egilea editore.
- Artze, J. (1973). *Laino guzien azpitik...* Usurbil: egilea editore.
- Artze, J. (1973). *Eta sasi guztien gainetik...* Usurbil: egilea editore.
- Artze, J. (1979). *Bide bazterrean hi eta ni kantari...* Usurbil: egilea editore.
- Artze, J. (1991) Nik uste nahiko hurbildik eta zuzenki erantzun dietela... *Enseiucarrenean*, 6, 15-22.
- Azurmendi, J. (1969). Experimentalismoaz, poesian. *Jakin*, 34, 61-72.
- Beloki, J. R. (1975). Holandatik Usurbilen barru. *Zeruko Argia* 1975-11-09, 12.
- Beltrán Sanz, J. C. & Serna, A. (1999). *Poesía visual española ante el nuevo milenio*. Vitoria-Gasteiz: Arteragin.
- Beltrán Sanz, J. C. (2000). *El color de la poesía visual: antología consultada*. Madril: Colmenar viejo información y producciones.
- Bustos, F. G. (1978). *La libertad en el W.C. Para una sociología del graffiti*. Bartzelona: Dopesa.
- Castellet, J. M. (1970). *Nueve novísimos poetas españoles*. Bartzelona: Barral.
- Chicharro, A. (1979). *Notas para un análisis de la poesía concreto-visual*. Granada: Universidad de Granada.
- De Miguel, A. (1979). *Los narcisos: El radicalismo cultural de los jóvenes*. Bartzelona: Kairos.
- Eizagirre, E. & Eizagirre, I. (2004). Egitan zarena zarenean betikotasuna bizitzen duzu. *Argia*, 1944, 10-15.
- Galindo Mateo, I. (1997). Dos muestras de literatura visual hispana en la época de los 'ísmos': salle XIV y carteles literarios. *Ínsula*, 603 / 604, 19-42.

- Goffman, K. (2005). *La contracultura a través de los tiempos (de Abraham al acid-house)*. Bartzelona: Anagrama.
- Grandi, R. (1995). *Los estudios culturales: entre texto y contexto, culturas e identidad*. Bartzelona: Bosch.
- Haron Tecglen, E. (1988). *El 68: las revoluciones imaginarias*. Madril: El País Aguilar.
- Iturbide, A. (2000). *B. Gandiaga, J. A. Artze eta X. Leteren poemagintza*. Donostia: Erein.
- Jameson, F. & Zizek, S. (1998). *Estudios culturales: reflexiones sobre el multiculturalismo*. Bartzelona: Paidós.
- Kortadi, E. (1974). Euskal poesia experimental, harzabalen xoriak ehiztari soil batek ikusiak. *Zeruko Argia* 1974-03-03.
- Kortazar, J. (1997). La poesía visual de Joxe Antón Artze. *Ínsula*, 603-604, 46-48.
- Kortazar, J. (2003). Artzeren poesiaren pentsakizunaz. *Lapurdum*, 8, 285-328.
- Kortazar, J. (2006). Jorge Oteiza eta gaurko euskal poesía. In G. Insausti, *Jorge Oteiza: poesía*. Orkoi: Oteiza Museo Fundazioa.
- Lekuona, J. M. (1982). *Ahozko euskal literatura*. Donostia: Erein.
- Lekuona, J. M. (1998). *Ikaskuntzak euskal literaturaz (1974-1996)*. Donostia: Deustuko Unibertsitatea.
- López Ibarrodo, A. (1991). *La contracultura en España en la segunda mitad de la década de los sesenta*. Vitoria-Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Maffi, M. (1975). *La cultura underground (bi liburuki)*. Bartzelona: Anagrama.
- Mendiguren, X. (1986). Hitz, hotsa eta argia. *Deia* 1986-05-23.
- Millán, F. (1975). *La escritura en libertad: antología de la poesía experimental*. Madril: Alianza.
- Millán, F. & De Francisco, Ch. (1998). *Vanguardias y vanguardismos ante el siglo XXI*. Madril: Árdora.
- Millán, F. & Beltrán, J. C. (2000). *El color de la poesía visual: antología consultada*. Madril: Icono.
- Muriel Durán, F. (1997). La escritura poética vanguardista de los setenta. *Ínsula*, 603-604, 40-42.

- Muriel Durán, F. (2000). La experimentación poética en España (1960-2000): revisión e informe. *Quimera*, 220, 44-48.
- Oronoz, B. (2019). JosAnton Artze, *Harzabal*: Ingurua eta poesiagintza (1969-1979). *Egan*, 3/4, 59-84.
- Otaegi, Jose A. (1969). Euskal kultura: esperimentalismoaz poesian. *Jakin*, 34, 61-72.
- Pignatari, D., De Campos, H. & De Campos, A. (1965). *Teoría da poesía concreta, textos críticos e manifestos 1950-1960*. Sao Paulo: Edições Invenção (atal baten itzulpena: Racedo, R. Teoría de la poesía concreta, versión en español y texto introductorio in <<http://www.lexia.com.ar/campos.htm>>)
- Pineda, V. (2002). Figuras y formas. *Quimera*, 220, 9-11.
- Racionero, L. (1977). *Filosofías del underground*. Bartzelona: Anagrama.
- Roszak, T. (1970). *El nacimiento de una contracultura: reflexiones sobre la sociedad tecnócrata y su oposición juvenil*. Bartzelona: Kairós.
- Watts, A. (2001). *La cultura de la contracultura*. Bartzelona: Kairos.
- Williams, R. (2001). *Cultura y sociedad*. Buenos Aires: Nueva Visión.
- Williams, R. (2001). *El campo y la ciudad*. Buenos Aires: Nueva Visión.

Nik egindako elkarrizketak (argitaragabeak)

- Oronoz, Belen, 1999, JosAnton Artzeri elkarrizketa, 1999-11-30.
- Oronoz, Belen, 1999, JosAnton Artzeri elkarrizketa, 2000-01-04.
- Oronoz, Belen, 1999, JosAnton Artzeri elkarrizketa, 2000-03-29.
- Oronoz, Belen, 1999, JosAnton Artzeri elkarrizketa, 2002-10-25.
- Oronoz, Belen, 1999, JosAnton Artzeri elkarrizketa, 2002-12-17.
- Oronoz, Belen, 1999, JosAnton Artzeri elkarrizketa, 2004-05-22.
- Oronoz, Belen, 1999, JosAnton Artzeri elkarrizketa, 2007-08-13.